

Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὴν Κωνσταντινούπολι παραμονὲς τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἡ ἀρμενικὴ «ἐλληνόφιλη» μεταφραστικὴ σχολή*

ΑΡΧΙΜ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ**

Ἡ ἐκτίμησις ὅτι παρατηρεῖται μία ὑποτονικὴ παρουσία πολλῶν παραδοσιακῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν προσδίδει, κατὰ τὴν ἀποψη ἀρκετῶν ἱστορικῶν, στὸν 7ο καὶ 8ο αἰ. τὸν χαρακτηρισμὸν τους ὡς *Σκοτεινῶν Αἰώνων* (650-850), δηλ. αἰῶνων διανοητικοῦ σκότους καὶ ἀπαιδευσίας, τὴν ὁποία ὁ Βυζαντινὸς κόσμος ὑποτίθεται ὅτι ὑπέστη, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα¹. Ἀκόμη περισσότερο, κατὰ τὴν κρίσις τοῦ Κ. Demoen μάλιστα, δὲν παρατηρεῖται μόνον ἔλλειψις ἱστορικῶν πηγῶν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδο, ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ὑπέστη ὀπισθοδρόμησις καὶ ὁ ἐν γένει πολιτισμὸς, ἰδιαίτερος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

BHG = F. Halkin, (ἐκδ.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, (SHag 8a) Bruxelles 1957³

BMGS = *Byzantine and Modern Greek Studies*

BZ = *Byzantinische Zeitschrift*

CFHB = *Corpus fontium historiae byzantinae*

CSCO = *Corpus scriptorum christianorum orientalium*

DOP = *Dumbarton Oaks Papers*

JÖB = *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*

ODB = *Oxford Dictionary of Byzantium*, 1-3 A. Kazhdan et al. (ἐκδ.), Oxford-N. York 1991

REB = *Revue des Études Byzantine*

PG = *Patrologia Graeca*

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπέκτασις καὶ ἐμβάθυνσις σχετικῆς εἰσηγήσεως, ἡ ὁποία παρουσιάσθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ 36ου Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 22-24.5.2015. Ἐπίσης ἀξιοποιεῖ τὴν ἔρευνα, κυρίως ὡς πρὸς τὴν *Ἐργογραφία τοῦ Στεφάνου μητροπολίτου Σνῆς ἢ Σιουνί, ἀπὸ τὸ ἄρθρο του «Γερμανὸς πατριάρχης Κπόλεως (±650-730) καὶ Στέφανος μητροπολίτης Σνῆς ἢ Σιουνί (±685-735)», *Βυζαντικά* 32 (2015), 99-132.*

** Ὁ ἀρχιμ. Παντελεήμων - Γ. Τσορμπατζόγλου εἶναι Δρ Θ., βυζαντινολόγος.

1. Βλ. B. HEMMERDINGER, «La culture grecque classique du VIIe au IXe siècle», *Byzantion* 34 (1964) 125-133.

λογοτεχνική και καλλιτεχνική μόρφωση². Πιστεύεται δηλ. ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν καλλιεργήθηκαν τὰ γράμματα καὶ σχεδὸν ἔσβησε κάθε ἴχνος πνευματικῆς κινήσεως, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παραγωγή τῆς κοσμικῆς γραμματείας ἐξαφανίσθηκε παντελῶς³ καὶ ὅποιαδήποτε ἀξιόπιστη εἶδηση γιὰ παιδεΐα καὶ διδασκαλία στὸ Βυζαντινὸ κράτος ἀπουσιάζει⁴.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς μορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ στὸ πασίγνωστο ἔργο τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ E. Gibbon⁵, ἀλλὰ στὴ διάδοσή της συνετέλεσε περισσότερο ἢ ἀνάλογη διατύπωση στὸν πρόλογο τῆς *Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Karl Krumbacher⁶. Παρόμοιες ἀπόψεις εἶχε καὶ ὁ Ρῶσος ἱστορικός A. Vasiliev στὴν *Ἱστορία* του, μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι ἐμφανίζεται περισσότερο συντηρητικὸς καὶ περιορίζει τὴν χρονικὴ περίοδο στὸ διάστημα ἑνὸς αἰῶνος, δηλ. μεταξὺ τῶν ἐτῶν 610-717⁷. Ὁ A. Kazhdan διαιρεῖ τὸ διάστημα 650-850 σὲ ἓνα μεγαλύτερο σὲ διάρκεια, 650-775, ἀλλὰ μὲ πτωχότερη συγγραφικὴ παραγωγή σὲ σχέσει μὲ τὸ ἐπόμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι συντομώτερο χρονικῶς, 775-850, ἀλλὰ μὲ πλουσιώτερη συγγραφικὴ δραστηριότητα⁸.

Στὴν ἴδια τροχιά κινεῖται στὸ ἔργο του καὶ ὁ J. F. Haldon, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι σημειώθηκε, μετὰ τὸ 620 καὶ ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ., σχεδὸν πλήρης ἐξαφάνιση τῶν κοσμικῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν στὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ὅπως ἐπίσης ὅτι αὐτὴ ἡ περίοδος δὲν παρουσιάζει κανένα δεῖγμα γεωγραφικῆς, οὔτε φιλοσοφικῆς, οὔτε φιλολογικῆς γραμματείας⁹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι ἡ θεωρία, διότι περὶ θεωρίας πρόκειται ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, γιὰ τὴν *Μεγάλῃ Σιγῇ* ἀπέσπασε τὴν παραδοχὴ πολλῶν ἐρευνητῶν στὸ πρόσφατο παρελθόν, ἀλλὰ σήμερα οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν γίνονται πλέον ἀποδεκτὲς μὲ τόσο ἐνθουσιασμό, τόσο ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ

2. K. DEMOEN, «Culture et rhétorique dans la controverse iconoclaste», *Byzantion* 68 (1998) 311-346.

3. Βλ. D. GUTAS, *Greek Thought and Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th)*, London 1998, σ. 177.

4. H. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Α', Ἀθήνα 2001, σ. 59.

5. E. GIBBON, *A History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, V, London 1788-1789, σ. 511.

6. K. KRUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, Α', Ἀθήνα 1897, σ. 20.

7. A. VASILIEV, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1453)*, Α', Ἀθήνα 1995, σ. 293.

8. A. KAZHDAN, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Ἀθήνα 1999, σ. viii, ix.

9. J. F. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, κεφ. 11, «Forms of Representation: Language, Literature and the Icon», Cambridge 1990, σ. 425, 427.

ὄσο καὶ ἀπὸ τὴν ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Ἀπὸ πεντηκονταετίας περίπου ἔχει ἀνατραπεί τὸ κλίμα καὶ ἔχει ἀρχίσει ὑπὸ τὸ φῶς νεωτέρων μελετῶν καὶ διαπιστώσεων μία τάση ἐπανεκτιμῆσεως καὶ διαφορετικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ θέματος¹⁰.

Ἐνῶ, ὅμως, οἱ ἐρευνητὲς ἀναφέρονται μὲ γενικότητες γιὰ μία περίοδο, ἢ ὅποια ὅπως εἶδαμε κυμαίνεται γιὰ ἄλλους ἀπὸ ἓναν καὶ γιὰ ἄλλους μέχρι δύο αἰῶνες, ἐλάχιστα προβληματίζονται πῶς νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀνάκαμψη μετὰ ἀπὸ τόσα πολλὰ χρόνια σιωπῆς. Μήπως τελικὰ δὲν πρόκειται γιὰ μία αἰφνίδια ἔκρηξη τὸν 9ο αἰ., ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση μίας φωτιᾶς ποὺ σιγόκαιε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ ὅταν προέκυψαν οἱ κατάλληλες συνθήκες καὶ οἱ κατάλληλοι ἄνθρωποι ἐκδηλώθηκε μὲ ὅλα τὰ λαμπρὰ ἐπακόλουθα. Μετὰ ἀπὸ τόσο σκοτάδι πῶς προέκυψε τόσο φῶς; Πάντως, ὅταν τὰ ζῶπυρα ὑπάρχουν, ζήτημα χρόνου εἶναι ἡ ἀναζωπύρωσή τους¹¹.

10. Περισσότερα γιὰ τὴν θεωρία τῆς *Μεγάλης Σιγῆς* τῶν γραμμάτων στὸ Βυζάντιο· βλ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἡ δῆθεν Μεγάλη Σιγή τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ (650-850)» (Ἀρχαιολογία καὶ πνευματικὰ ἐκδηλώσεις), *ΕΕΒΣ* 38 (1974) 5-26· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ἀπὸ τῆς Μεγάλης Σιγῆς εἰς τὸν Φῶτιον καὶ τοὺς ἐστεμμένους ποιητὰς», μέρ. δ', στὸ *Συλλάβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, Ἀθήνα 1961, σ. 301-336. Γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Τομαδάκη βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, Α', Ἀθήνα 1997, σ. 611 σημ. 2, ὅτι δὲν δεῖ συγκεκριμένους ἀπαντήσεις στὰ καίρια ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν συνέχεια, ἢ τὴν διακοπή τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος στὸ Μέσο βυζαντινὸ κράτος, σ. 610-616· Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, *Ὁ Βυζαντινὸς κληρὸς καὶ ἡ κοινωνία τῶν Σκοτεινῶν Αἰῶνων*, [ΕΙΕ], Ἀθήνα 1996, σ. 30. Ἀκόμη, βλ. D. A. ZAKYTHINOS, «La grande brèche dans la tradition historique de l' Hellénisme du septième au neuvième siècle», στὸ *Χαριστήριο εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Γ', Ἀθήνα 1966, σ. 300-327· P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, Ἀθήνα 2001, σ. 71-101· M. A. HOFFMAN, «The History of Anthropology Revisited, A Byzantine Viewpoint», *American Anthropologist* 75 (1973) 1347-1357· R. BROWNING, *Medieval and Modern Greek*, Cambridge 1983, σ. 55· W. TREADGOLD, «The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies», *Byzantinische Forschungen* 15 (1990) 289-316· Ο ΙΔΙΟΣ «The Revival of Byzantine Learning and the Revival of the Byzantine State», *The American Historical Review* 84 (1979) 1245-1266· A. CAMERON, «Byzantium and the Past in the Seventh Century: The Search for Redefinition», στὸ *The Seventh Century: Change and Continuity*, J. Fontaine, J. Hillgarth (ἐκδ.), London 1992, σ. 250-276· D. J. SAHAS, «Cultural Interaction during the Umayyad Period. The "Circle" of John of Damascus», *ARAM* 6 (1994) 35-66· E. CHRYSOS, «Illuminating Darkness by Candlelight: Literature in the Dark Ages», στὸ *Actes du Colloque International Philologique Nicosie- Chypre* 2000, Paris 2002, σ. 13-24· J.-O. ROSENQVIST, *Ἡ Βυζαντινὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὸν 6^ο αἰ. ὡς τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, (*Die Byzantinische literature vom 6. jahrhundert bis zum fall Konstantinopels 1453*), [Κανάκης], Ἀθήνα 2008, σ. 59-61.

11. Πρόχειρα, βλ. P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, ὀ.π.

Στὴν παροῦσα μελέτη δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ σύνολη τὴν περίοδο τὴν ἀποκαλούμενη τῆς *Μεγάλης Σιγῆς* ἢ τῶν *Σκοτεινῶν Αἰώνων*, ἀλλὰ θὰ περιορισθοῦμε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου καὶ τὶς πρώτες τοῦ 8ου, δηλ. στὴν ἀμέσως πρὶν τὴν Εἰκονομαχία ἐποχὴ. Πολιτικά, ἡ ἐποχὴ αὐτὴ καλύπτεται ἀπὸ τὶς βασιλείες τοῦ τελευταίου διαδόχου τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ τοῦ Ρινόμητου (685-695, 705-711) καὶ τῶν ἐνδιαμέσων σφετεριστῶν Λεοντίου (685-698) καὶ Τιβερίου Β΄ Ἀψιμάρου (698-705) γιὰ νὰ περάσουμε στὴν συνέχεια γιὰ λίγο στὶς βασιλείες τοῦ Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ (711-713), τοῦ Ἀρτέμιου-Ἀναστασίου Β΄ (713-715) καὶ τέλος τοῦ Θεοδοσίου Γ΄ (715-717), μὲ τὸν ὁποῖο κλείνει μία ἐποχὴ καὶ ἀνοίγει μία ἄλλη μὲ τὸν ἴδρυτὴ τῆς Ἰσαυρικῆς, ἢ Συρικῆς, δυναστείας, Λέοντα Γ΄ (717-741). Τὰ χρόνια αὐτὰ ἀποδεικνύονται πολὺ ταραγμένα καὶ ἀσταθῆ γιὰ τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔντονη πολιτικὴ ἀβεβαιότητα, στρατιωτικὰ πραξικοπήματα, συνωμοσίες καὶ πολλὴ βία. Τὸν ἀπόηχο τῆς γενικώτερης ἀκαταστασίας σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἀποδίδει ἡ παρατήρηση τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου, μισὸ αἰῶνα περίπου μετὰ τὴν ἐποχὴ πὺ μελετᾶμε (~780): «ἐπεὶ οὖν πυκναὶ τῶν βασιλέων ἐπαναστάσεις ἐγένοντο καὶ ἡ τυραννὶς ἐκράτει τὰ τε τῆς βασιλείας καὶ τῆς πόλεως κατημελεῖτο καὶ διέπιπτε πράγματα, ἔτι μὴν καὶ ἡ τῶν λόγων ἠφανίζετο παιδεύσεις καὶ τὰ τακτικὰ διελύετο»¹², ἡ ὁποία περισσότερο σκοπὸ ἔχει νὰ πληξῆι τοὺς τελευταίους Εἰκονομάχους αὐτοκράτορες παρὰ νὰ ἀποτυπώσῃ τὴν πραγματικότητα τῆς προγενέστερης ἐποχῆς¹³.

Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ καὶ τὶς ὅποιες ἀλλοιώσεις καὶ ἀλλαγές μποροῦσαν νὰ ἐπιφέρουν στὸν βίον τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κάποιες σταθερές στὴν ζωὴ τους συνέχισαν νὰ ἐπιβιώνουν. Ἡ μικροϊστορία τῶν κοινωνιῶν δὲν ἔπαυσε νὰ πορεύεται ἔστω καὶ μὲ ἐμπόδια. Ὁ πολιτισμὸς ποσοτικῶς μπορεῖ νὰ ὑποχωρεῖ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνδέεται ἀναγκαστικὰ καὶ μὲ τὴν ποιοτικὴ ὑποχώρηση. Νέα ἔργα μπορεῖ νὰ μὴ γράφτηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ, ἀλλὰ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ παρέμεινε τὸ ἴδιο δίχως νὰ ὑποστῆ σημαντικὴ μείωση.

12. C. MANGO, (ἐκδ.), *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, (CFHB 13), Washington 1990 σ. 52.

13. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Βαλκανικὴ καὶ στὴν Μ. Ἀσία· βλ. Π.-Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στὰ χρόνια τοῦ Λέοντος Γ΄ Ἰσαύρου. Συμβολὴ στὴν διερεύνηση τῶν αἰτίων*, Κατερίνη 2002, σ. 149-206.

Τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ βασικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα δὲν γνωρίζει ἀλλαγές καὶ συνεχίζει νὰ παρέχει στοιχειώδη ἐκπαίδευση σὲ ἓνα σοβαρὸ ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ ἀνώτερη μόρφωση σὲ ὄσους φιλοδοξοῦν νὰ σταδιοδρομήσουν στὴν αὐτοκρατορικὴ ὑπηρεσία¹⁴.

Ἐὰν δοῦμε μερικὰ παραδείγματα. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἱστοριογραφικὴ δραστηριότητα ἐπισημαίνεται ὅτι τόσο ὁ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητὴς ὅσο καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος κατὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου τους δὲν στηρίχθηκαν σὲ προφορικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ σὲ γραπτὲς πού δὲν μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ, ὅπως ὁ Τραιανὸς Πατριάρχης¹⁵ καὶ ὁ Μέγας Χρονογράφος¹⁶. Συνεπῶς, στὸν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας δὲν σημειώθηκε κανένα χάσμα, ἀλλὰ ἀντίθετα ὑπῆρξε ἀδιάκοπη συνέχεια δεδομένου μάλιστα ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἔργων δὲν ἔχει παραδοθεῖ¹⁷. Στὴν λογοτεχνία ἔχουμε τὸν Γεώργιο Χοιροβοσκὸ, διάκονο καὶ χαρτο-

14. Βλ. γιὰ μίαν συνολικὴ θεώρηση· βλ. Ν. Μ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, *Byzantine Childhood Education and its Social Role from the Sixth Century until the End of Iconoclasm* (ἀδημ. διδ. διατρ.), Chicago 2000· Η. ΜΑΓΟΥΛΙΑΣ, «Education and Learning in the sixth and seventh Centuries as viewed in the Lives of Saints», *Greek Orthodox Theological Review* 21 (1976) 11-124· Α. ΤΗΘΝ, «Enseignement Scientifique à Byzance», *Organon* 24 (1989) 89-108· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Teachers and Textbooks in Byzantium Ninth to Eleventh Centuries», στὸ *Networks of Learning. Perspectives on Scholars in Byzantine East and Latin West, c. 1000-1200*, S. Steckel, N. Gaul, M. Grünbart (ἐκδ.), Berlin-Münster 2014, σ. 3-13, ἰδιαίτερος σημ. 2· R. THOMSON, «Constantinople and Early Armenian Literature», στὸ *Armenian Constantinople*, R. G. Hovannisian, S. Payaslian (ἐκδ.), Costa Mesa, CA 2010, σ. 32. Πρβλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ βυζαντινοῦ σχολείου. Ὁ δάσκαλος, τὰ βιβλία καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία», *Neograeca Bohemica* 10 (2010) 5-13.

15. Ἀναφερόμαστε στὰ ἔργα: Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητὴς, *Χρονογραφία*, *Theophanis Chronografia*, C. de Boor (ἐκδ.), I-II, Lipsiae 1883 καὶ *Νικηφόρος πατριάρχης Κπόλεως*, *Ἱστορία Σύντομος*, C. Mango (ἐκδ.), [CFHB], Washington 1990 ἀνατύπ. Hildesheim 1963. Σύμφωνα μὲ τὴν Σούδα, ὁ Τραιανός, ἦταν πατριάρχης καὶ ἤρμασε στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (685-695, 705-711). Ἐγραψε ἓνα χρονικὸ, πού ἦταν «πολὺ ἀξιοθαύμαστο» καὶ τὸν περιγράφει ὡς «πολὺ πιστὸ Χριστιανό, καὶ πολὺ ὀρθόδοξο», (Σούδα, Τ 901)· Ada Adler (ἐκδ.), *Suidae Lexicon*, I-V. [Teubner], Lipsiae 1928-1938· Β. Κατσαρός (ἐπιμ.), *Λεξικὸ Σουίδα*, [Θύραθεν], Ἀθήνα, 2002. Τὸ χρονικὸ πιστεύεται ὅτι κάλυπτε τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7^{ου} αἰ. (ἴσως τὸ 668) μέχρι τὸ 713 ἢ 720, καὶ πιθανὸν νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Θεοφάνη τὸν Ὁμολογητὴ καὶ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο Α' ὡς πηγὴ γιὰ τὸ ἔργο τους· βλ. C. Mango, R. Scott (ἐκδ.), *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern history AD 284-813*, Oxford 1997, σ. liv, lvviii-xc.

16. Βλ. L. M. WHITBY, «The Great Chronographer and Theophanes», *BMGS* 8 (1982) 1-20· MANGO, R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, ὅπ.π.

17. Βλ. W. TREADCOLD, «The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies», *BF* 14 (1990) 308-309· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, ὅπ.π., σ. 613.

φύλακα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κπόλεως (δεύτερο μισό 8ου αἰ.), ἀπὸ τὸν ὁποῖο μᾶς ἔχει διασωθεῖ ἓνα «Ἐπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμούς»¹⁸. Παρὰ τὸν τίτλο δὲν πρόκειται γιὰ μία σὲ βάθος ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν, ἀλλὰ γιὰ γλωσσική ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου τους. Πρόκειται γιὰ «ἐπιμερισμό» τῆς γλώσσας τῶν Ψαλμῶν, δηλ. ἔνταξη τῆς κάθε λέξης στὸ μέρος τοῦ λόγου ὅπου ἀνήκε, ἀναζήτηση τῆς σημασίας της, τῆς ἐτυμολογίας της, τῆς ὀρθογραφίας της καὶ τέλος τῆς προσωδίας της. Πρόκειται γιὰ καταγραφή τῶν σχετικῶν παραδόσεων τοῦ ἀπὸ μαθητῆ ἢ μαθητῆς του. Ἐπίσης μαρτυροῦνται, καὶ σὲ κάποιον ποσοστὸ τους σώζονται, μαθήματά του μὲ τὴν μορφή «σχολίων ἀπὸ φωνῆς» δηλαδή ἀπὸ τὴν προφορική διδασκαλία. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα: «Περὶ προσωδίας», «Περὶ τέχνης Διονυσίου τοῦ Θρακός», «Περὶ ὀνοματικῶν καὶ ρηματικῶν κανόνων Θεοδοσίου τοῦ Ἀλεξανδρέως», «Περὶ ὀρθογραφίας», «Περὶ μετρικῆς Ἡφαισιώνως», «Περὶ τρόπων ποιητικῶν», «Περὶ ὀνοματικοῦ τοῦ Ἡρωδιανοῦ», «Περὶ ρηματικοῦ τοῦ Ἀπολλωνίου». Τὰ ἐγχειρίδια τῆς γραμματικῆς του ἦταν τὰ πιὸ διαδεδομένα στὸ βυζαντινὸ σχολεῖο¹⁹. Στὰ χειρόγραφα ἀναφέρεται καὶ ὡς «γραμματικὸς καὶ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος» ἔτσι, λοιπόν, ὁ τελευταῖος τίτλος τοῦ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου, τὸν συνδέει μὲ καθηγητικὴ θέση στὴν Σχολὴ τοῦ ἀνωτάτου ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος τῆς Κπόλεως, προφανῶς αὐτοκρατορικοῦ, ἀφοῦ ἀκόμη δὲν εἶχε συσταθεῖ ἡ σχετικὴ Σχολὴ τοῦ Πατριαρχείου²⁰.

Τὸ πρόβλημα, λοιπόν, δὲν εἶναι τόσο ἡ παραγωγή νέων ἔργων ὅσο ἡ ὑπαρξη νέων ἀναγνωστῶν, κάτι ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἀλλάζει ἀπὸ τὶς παλαιότερες, καλὲς ἐποχές²¹.

Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὶς παραπάνω διαθέσιμες πληροφορίες, ὅπως ἀπρόσιμα διαπιστώνουμε ὅτι μπορούμε νὰ συμπληρώσουμε τὶς ὅποιες ἐλλείψεις εἰδήσεων γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐμμέσως ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν διαφόρων ξένων ποὺ βρέθηκαν γιὰ σπουδὲς στὴν Βασιλεύουσα, κυρίως

18. Βλ. «Georgios Chiroboskos (#2200)», στὸ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: I. Abteilung (641-867)*, 2. Band: Georgios (#2183)- Leon (#4270), F. Winkelmann, R.-J. Lilie, Cl. Ludwig, Th. Pratsch, Il. Rochow (ἐκδ.), Berlin- N. York 2000, σ. 7-8.

19. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία, Ε'*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 521-522· Η. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, Β'*, [MIET], Ἀθήνα 1992, σ. 377, 381, 393, 409.

20. Βλ. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, ὅπ.π., σ.81-83.

21. Πολὺ καταποπιστικὴ μελέτη γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἀναγνώσεως καὶ τοῦ βιβλίου στὸ Βυζαντίο εἶναι τοῦ G. CAVALLO, *Ἡ ἀνάγνωση στὸ Βυζαντίο*, (= Lire a Byzance, Paris 2006), Ἀθήνα 2008.

Ἀρμενίων, καὶ συνδέθηκαν μὲ τὴν λεγόμενη «ἑλληνόφιλη» μεταφραστικὴ σχολή. Χρησιμότερες πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου φαίνεται, κατὰ τὴν ἄποψη πολλῶν, ὅτι ἐπικρατοῦσε *Μεγάλη Σιγή* τῶν γραμμάτων.

Ἡ «ἑλληνόφιλη» μεταφραστικὴ σχολή

Ἡ λεγόμενη «ἑλληνόφιλη» μεταφραστικὴ σχολή ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ μεγάλο καὶ σοβαρὸ κεφάλαιο τῆς πρώιμης, 6ος-8ος αἰ., πνευματικῆς κινήσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐλάχιστα ἔχει μελετηθεῖ συνδυαστικά ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων²². Ἡ ἀφετηρία της, ἂν μποροῦσαμε νὰ ποῦμε κάτι τέτοιο, μᾶλλον ὁ πυρήνας της ἐντοπίζεται πρωτίστως στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν Κπολη, διότι συνδέεται κυρίως μὲ τὸν μεγάλο φιλόσοφο καὶ πολυεπιστήμονα τῆς ἐποχῆς, τὸν διάσημο Στέφανο τὸν Ἀθηναῖο ἢ Ἀλεξανδρέα καὶ τὸν κύκλο του. Ὁ Στέφανος ὁ Ἀθηναῖος ἢ Ἀλεξανδρέας κατόπιν προσκλήσεως τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ πατριάρχου Σεργίου, μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν Κπολη προκειμένου νὰ ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τοῦ Πανδιδασκηρίου σὲ κάποιον χρόνο μετὰ τὸ 620 καὶ 630 καὶ ἔτσι μετέφερε ὅλη τὴν «σχολή» του στὴν Βασιλεύουσα²³.

22. Βλ. Α. TERIAN, «The Hellenizing School: Its Time, Place, and Scope of Activities Reconsidered», στὸ *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. Dumbarton Oaks Symposium 1980*, Washington, D.C. 1982, σ. 183, σημ. 78.

23. Γιὰ τὸν Στέφανο Ἀθηναῖο ἢ Ἀλεξανδρέα· βλ. Η. USENER, *De Stephano Alexandrino*, Bonn 1880· Α. LUMPE, «Stephanos von Alexandria und Kaiser Herakleios», *Classica Mediaevalis. Dissertationes* 9 (1973) 150-59· Ο ΙΔΙΟΣ, «Stephanos von Alexandria (Stephanus Philosophus)», *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, 10, Herzberg 1995, στήλ. 1406-1409· W. WOLSKA - CONUS, «Stephanus d' Athènes et Stephanus d' Alexandrie. Essai d'identification et de biographie», *REB* 47 (1989) 5-89· LEMERLE, «Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμός», ὅπ.π., σ. 77-80, ἰδιαίτερος σημ. 29. Ἡ παραγωγή τοῦ Στεφάνου εἶναι τεράστια καὶ πολυμερής· ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ θέματα λογοτεχνίας, φιλοσοφίας, ἰατρικῆς, χημείας, ἀστρονομίας καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ πολυθεματικὴ παραγωγή τῶν μαθητῶν του καὶ ὅσων ἐμπνεύσθηκαν ἀπὸ τὴν «σχολή» του· βλ. Ε. CHAUVON, *Étude sur le Commentaire astronomique de Stephanos d' Alexandria*, Louvain 1979-1980. Ἀκόμη, βλ. Μ. PAPATHANASSIOU, «Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions and Cosmology in his Alchemical Work», *Ambix* 37 (1990) 121-133, 38 (1991) 112 (addenda)· Η ΙΔΙΑ, «Stephanus of Alexandria: On the Structure and Date of His Alchemical Work», *Medicina nei secoli* 8 (1996) 247-266· Η ΙΔΙΑ, «Στεφάνου: Ἀποτελεσματικὴ πραγματεία ἢ τὸ Ὁροσκοπιο τοῦ Ἰσλάμ», στὸ *Οἱ Ἐπιστῆμες στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο*, [KNE/EIE], Ἀθήνα 1997, σ. 107-117· Η ΙΔΙΑ, «L' oeuvre alchimique de Stéphanos d' Alexandria:

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς σχολῆς, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, εἶναι ὅτι μη-χανικὰ ἀποδίδει κατὰ λέξη τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ποὺ μεταφράζει²⁴. Διακρίνεται σὲ τέσσερις διαδοχικὲς περιόδους, ἢ ομάδες. Στὴν πρώτη φάση διαπιστώνονται

Structure et transformations de la matière, unité et pluralité, l'énigme des philosophes», στὸ *L' alchimie et ses racines philosophiques. La tradition grecque et la tradition arabe*, Cr. Viano (ἔκδ.), Paris 2005, σ. 113-133· Η ΙΔΙΑ, «Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer», στὸ *The Occult Sciences in Byzantium*, P. Magdalino, M. Mavroudi (ἔκδ.), Geneva 2006, σ. 163-203· M. ROUECHÉ, «The Definitions of Philosophy and a New Fragment of Stephanus the Philosopher», *JÖB* 40 (1990) 107-128· Ο ΙΔΙΟΣ, «Stephanus the alexandrian philosopher, the kanon and a seventh-century millennium», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 74 (2011) 1-30· Ο ΙΔΙΟΣ, «Stephanus the Philosopher and Ps. Elias: a Case of Mistaken Identity», *BMGS* 36 (2012) 120-138. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἰωάννου Φιλοπόνου καὶ Στεφάνου· βλ. R. VANCOURT, *Les Derniers Commentateurs alexandrins d' Aristote. L' école d' Olympiodore. Étienne d' Alexandrie*, Facultés Catholiques, Lille, 1941· H. BLUMENTHAL, «John Philoponus and Stephanus of Alexandria: Two Neoplatonic Christian Commentators on Aristotle?», στὸ *Neoplatonism and Christian Thought*, D. J. O' Meara (ἔκδ.), Albany NY 1982, σ. 54-66, ὑποσημ. σ. 244-246· πρὸβλ. F. DE HAAS, *John Philoponus' new definition of prime matter: aspects of its background in neoplatonism and the ancient commentary tradition*, Leiden 1997. Στὴν Κπολη ὁ Στέφανος συνδέθηκε μὲ τὸν διάσημο γιατρὸ Θεόφιλο (603 ἢ 610-641) γνω-στό μὲ τὸν τίτλο τοῦ Πρωτοσπαθάρου, ἀπὸ τὸ τιμητικὸ ἀξίωμα ποὺ ἀπέκτησε ὑπηρετώντας ὡς ἀρχίατρος στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἡράκλειου. Φαίνεται ὅτι οἱ δύο τους συνεργάστηκαν καὶ στὴν συγγραφὴ. Ἀπὸ τὸ περιβάλλον αὐτὸ ἀναδείχθηκαν πολλοὶ μαθητὲς καὶ συνεργάτες, οἱ ὁποῖοι συνέχισαν τὴν παράδοση τῆς «σχολῆς»· βλ. W. CONUS-WOLSKA, «Les commentaires de Stephanos d' Athènes au Prognostikon et aux Aphorismes d' Hippocrate: de Galien à la pratique scolaire alexandrine», *REB* 50 (1992) 5-86· Η ΙΔΙΑ, «Stephanos d' Athènes (d' Alexandrie) et Théophile le Prôtospathaire, commentateurs des Aphorismes d' Hippocrate, sont-ils indépendants l' un de l' autre?», *REB* 52 (1994) 5-68.

24. Γιὰ τὴν μεταφραστικὴ τεχνικὴ τῆς ἐποχῆς· γενικά, βλ. A. RIGOLIO, «Translation of Greek Texts in Late Antiquity», στὸ *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, G. K. Giannakis, (ἔκδ.), 3, Leiden 2014, σ. 436-41· A.-M. Lewis, «Latin translations of Greek literature- the testimony of Latin authors», *L' antiquité classique* 55 (1986) 163-174· S. BROCK, «Aspects of Translation Technique in Antiquity», *GRBS* 20 (1979) 69-87. Γιὰ τὴν «ἑλληνόφιλη σχολή» καὶ τὴν παραγωγή της· βλ. Thomson, *The Armenian Version of the Works attributed to Dionysius the Areopagite*, (μετφρ.), σ. VIII σημ. 3· S. LA PORTA, *The Armenian Scholia on Dionysius the Areopagite. Studies on their literary and philological tradition*, (CSCO 625), Louvain 2008 σ. 1, 88-123 καὶ σημ. 3. Πρὸβλ. CH. MERCIER, «L' École hellénistique dans la littérature arménienne», *Revue des Études Arméniennes* 13 (1978-1979) 59-74· A. TERIAN, «The Hellenizing School. Its Time, Place and Scope of Activities Reconsidered», στὸ *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, N. Garsoian, T. Mathews, R.W. Thomson (ἔκδ.), (Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies), Washington, DC 1982, σ. 175-186· V. CALZOLARI, M. NICHANIAN, «L' École hellénisante», στὸ *Ages et usages de la langue arménienne*, M. Nichanian (ἔκδ.), Paris 1989, σ. 110- 130· G. MURADYAN, «Notes on Some

μεταφράσεις θεμάτων που άφοροῦν κυρίως ἔργα γραμματικῆς, ρητορικῆς, ἔργα τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ ἀποδιδόμενα στὸν Φίλωνα, καθὼς ἐπίσης ἀντιαιρετικὰ θεολογικὰ ἔργα καὶ λογοτεχνικά. Στὴν δεῦτερη ἀνήκουν μεταφράσεις που περιλαμβάνουν πολεμικὰ κείμενα, μονοφυσικὰ, που ἀντιστρατεύονται τὴν σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος, κυρίως τὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοχαλκηδονισμοῦ, καὶ ὑπομνήματα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Πορφύριο καὶ τὸν Ἰάμβλιχο. Στὴν τρίτη ομάδα ἀνήκουν οἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ νεοπλατωνικοῦ Δαυὶδ τοῦ Ἀνικήτου²⁵, κάποιων Ψευδο-Ἀριστοτελικῶν καὶ μερικῶν Πλατωνικῶν ἔργων, μία συλλογὴ ἱστοριῶν που ἀποδίδονται στὸν Νόννο τὸν Πανοπολίτη, ἓνα ἔργο τοῦ Εὐτυχοῦς σχετικὰ μὲ τὴν ἀναίρεση τῆς Νεστοριανικῆς διδασκαλίας καὶ τέλος μερικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα περὶ Φύσεως κάποιου ἀγνώστου Ζήνωνος, καὶ μερικὰ ἄλλα ἀνώνυμα φιλοσοφικὰ ἔργα στωικῆς ὑφῆς.

Στὴν τέταρτη ομάδα ἀνήκουν οἱ μεταφράσεις τῆς *Ἐξαήμερου* τοῦ Γεωργίου Πισίδη, τὰ *Φαινόμενα τοῦ Ἀράτου*, ἢ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Σωκράτη Σχολαστικοῦ, τὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, κείμενα τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ Νεμεσίου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα σώζονται μόνον στὴν ἀρμενικὴ μετάφραση μιᾶς καὶ ἔχουν χαθεῖ τὰ πρωτότυπα. Ἐπειδὴ, λοιπόν, ἡ μεταφραστικὴ πρακτικὴ που ἀκολουθεῖται στὴν «ἐλληνόφιλη σχολή» εἶναι ἡ κατὰ γράμμα μετάφραση καὶ ὄχι ἡ νοηματικὴ ἀπόδοση μοροῦμε ἔτσι μὲ ἀρκετὴ εὐκολία νὰ εικάσουμε τὸ ἀπωλεσθὲν ἐλληνικὸ πρωτότυπο.

Linguistic Characteristics of the Hellenizing Translations», *Le Muséon* 112 (1999) 65-71· Η ΙΔΙΑ, *Grecisms in Ancient Armenian*, Leuven 2012· Η ΙΔΙΑ, «The Hellenizing School», στὸ *Armenian Philology in the Modern Era: From Manuscript to Digital Text*, V. Calzolari, M. Stone (ἐκδ.), [Brill], Leiden- Boston 2014, σ. 321-348. Ἀκόμη, βλ. στὸν τόμο *Studies on the ancient Armenian version of Philo's works*, S. Mancini Lombardi, P. Pontani (ἐκδ.), Leiden- Boston 2011, τὶς μελέτες: G. MURADYAN, «The Armenian Version of Philo Alexandrinus. Translation Technique, Biblical Citations», σ. 51-85· P. PONTANI, «Saying (almost) the Same Thing. On Some Relevant Differences between Greek-Language Originals and their Armenian Translations», σ. 125-154· M. E. SHIRINIAN, «Philo and the *Book of Causes* by Grigor Abasean», σ. 155-189. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἔργων αὐτῶν στὴν εὐρύτερη Ἀρμενικὴ γραμματεία, βλ. P. COWE, «Generic and Methodological Developments in Theology in Caucasia From the Fourth to Eleventh Centuries Within an East Christian Context», στὸ *Il Caucaso: Cerniera fra Culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)*, Spoleto 1996, σ. 669-673· Ο ΙΔΙΟΣ, «Armenian Christology», ὅπ.π., σ. 32, σμμ. 15. Ἀκόμη, βλ. τὴν παρατήρηση τῆς V. CALZOLARI: στὸ <http://cems.ceu.edu/events/2013-01-31/david-the-invincible-and-the-transmission-of-greek-philosophy-in-armenia-in-late-a>.

25. Βλ. παρακάτω σμμ. 26, 27.

Στὸν κύκλο τοῦ Στεφάνου, στὴν Ἀλεξάνδρεια, θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ ὁ συγγραφέας καὶ μεταφραστὴς Δαυὶδ Ἀνίκητος²⁶. Μία αἰνιγματικὴ προσωπικότητα, γιὰ τὴν ὁποία ἐλάχιστα εἶναι γνωστά, μὲ συνέπεια νὰ τοποθετεῖται ἡ δράση του ἀνάμεσα στὸν 5ο μέχρι τὸν 7ο αἰ., παρ' ὅλα αὐτὰ μὲ ἀξιοσημείωτη ἐπίδραση στὰ γράμματα καὶ τὴν σκέψη τῆς Ἀρμενίας²⁷. Σώζονται φιλοσοφικὰ ἔργα, ἐρμηνευτικά σὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη²⁸.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων, προβεβλημένα μέλη αὐτοῦ τοῦ κύκλου εἶναι ὁ Ἄνανίας τοῦ Σιράκ καὶ ὁ Στέφανος τοῦ Σιουνικ ἢ Συνῆς, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀξίζει τὸν κόπο νὰ κάνουμε ἰδιαίτερη μνεία.

Ἄνανίας τοῦ Σιράκ

Ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Ἄνανία τοῦ Σιράκ (610-685) μαθαίνουμε ὅτι ὅταν ἔφθασε ἀπὸ τὴν Ἀρμενία στὴν Θεοδοσιούπολη καὶ ἀναζητοῦσε κατάλληλο διδάσκαλο γιὰ νὰ διδαχθεῖ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, βρέθηκε ἕνας μορφωμένος ἄνθρωπος καὶ τὸν παρέπεμψε σὲ κάποιον Θεόδοτο στὴν Τετάρτη Ἀρμενία. Ὅταν ἐξαντλήθηκε ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων ἐκεῖ καὶ σκεφτόταν γιὰ περαιτέρω σπουδὲς νὰ μεταβεῖ τὴν Κπολη τότε ὁ διδάσκαλός του ὑπέδειξε τὸν Τυχικὸ στὴν Τραπεζούντα²⁹, ἐφάμιλλο τῶν μεγάλων διδασκάλων τῆς Κπόλεως καὶ μά-

26. Βλ. B. CONTIN, «Il Corpus Davidicum armeno nella tradizione neoplatonica e nello sviluppo del pensiero armeno», *Mediaeval Sophia, e-review* 1 (2007) 31-35, στὸ www.mediaevalsophia.it.

27. Βλ. J. - P. MAHE, «David l'Invincible dans la tradition arménienne», στὸ *Simplicius commentaire sur les categories*, I. Hadot (ἐκδ.), Leiden 1990, σ. 189-207· V. CALZOLARI, J. BARNES (ἐκδ.), *L'œuvre de David l'invincible et la transmission de la pensée Gecque dans la tradition Arménienne et Syriaque*, Leiden- Boston 2009, ἰδιαίτερος τὰ κεφ. J. BARNES, «David and the Greek Tradition», σ. 3-14· V. CALZOLARI, «David et la tradition arménienne», σ. 15-36· S. AREVSHATYAN, «David the Invincible in Armenia and other Countries: the Fate of his Legacy», σ. 175-180.

28. Βλ. τὶς παρατηρήσεις, CARLOZARI: «The works (Greek and Armenian) of David, the "Invincible" philosopher and the tradition of the "continuous commentaries" on Aristotelian logic in Armenia: Definitions and Divisions of Philosophy (Prolegomena Philosophiae), Commentary on Porphyry's Isagoge, Commentary on Aristotle's Categories, Commentary on Aristotle's First Analytics», ὅπ.π., σμμ. 24. Καὶ M. PAPAIZIAN: στὸ «A Medieval Armenian Commentary on the *De Interpretatione*», στὸ https://www.academia.edu/11510745/A_Mediaeval_Armenian_Commentary_on_the_De_Interpretatione.

29. Ἡ μαρτυρία αὕτη ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον διότι ἀναδεικνύει τὴν Τραπεζούντα ὡς ἕνα μορφωτικὸ κέντρο ἀνταγωνιστικὸ τῆς Κπόλεως.

λιστα γνώστη και της Ἀρμενικῆς. Ὁ Τυχικός εἶχε σπουδάσει στήν Ἀλεξάνδρεια, στήν Ρώμη και στήν Κπολη. Ἐπίσης, εἶχε σπουδάσει, μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, φιλοσοφία γιὰ ἀρκετὰ χρόνια στήν Ἀθήνα κοντὰ σὲ ἓνα διάσημο φιλόσοφο, δὲν ἀναφέρεται ὄνομα, και τελικὰ ἐπέστρεψε στήν Τραπεζούντα ὅπου και ἀνέλαβε τὴν διδασκαλία σὲ δική του σχολή. Μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν πέθανε ὁ διδάσκαλος τοῦ Τυχικοῦ στήν Ἀθήνα, ὅλοι οἱ ἐναπομείναντες μαθητὲς προσέβλεψαν σὲ αὐτὸν ὡς τὸν καταλλήλοτερο διάδοχο· ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, μάλιστα, τοῦ ἔστειλε ἐπίσημη πρόσκληση γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἔδρας, ἀλλὰ ὁ Τυχικός ἀρνήθηκε λέγοντας ὅτι ἔχει κάνει ὄρκο στὸν Θεὸ νὰ μὴν ἐγκαταλείψει ποτὲ τὴν πόλη του, τὴν Τραπεζούντα.

Ἐδῶ γίνεται ξεκάθαρο ὅτι ὁ Τυχικός σπούδασε στήν Κπολη, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας τὸν κάλεσε πίσω στήν Κπολη, ὅπου προηγουμένως και ὁ διδάσκαλος τοῦ Τυχικοῦ δίδασκε³⁰. Πιθανολογεῖται βέβαια ὅτι ὁ διδάσκαλος τοῦ Τυχικοῦ στήν Ἀθήνα κοντὰ στὸν ὁποῖο μαθήτευσε, ἴσως και στήν Ἀλεξάνδρεια, ἦταν ὁ Στέφανος ὁ Ἀθηναῖος ἢ Ἀλεξανδρέας, μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου Φιλοπόνου³¹.

Ὁ Ἀνανίας, ἀν και δὲν ἔζησε στήν Κπολη, μεταφύτευσε στήν Ἀρμενία τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ Βυζαντιοῦ ὅπως τὸ ἔζησε ἀπὸ τὸν διδάσκαλό του, ὁ ὁποῖος πάλι ἐφάρμοξε ὅ,τι ἔζησε στήν Ἀλεξάνδρεια και στήν Κπολη³². Τὸ ἔργο

30. Βλ. F. CONYBEARE, (μετὰφρ.), «Ananias of Shirak (A.D. 600-650). Autobiography», *BZ* 6 (1897) 572-574· H. BERBERIAN, «Autobiographic d'Anania Sirakac'i», *Revue des Études Arméniennes* 1 (1964) 189-194· R. H. HEWSEN, «Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak», *Isis* 59 (1968) 32-35· LEMERLE, «Ο πρώτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς», ὅπ.π., σ. 77-80, ἰδιαιτέρως σμ. 31, 32· J. - P. MAHÉ, «Quadrivium et cursus d'études au VIIe siècle en Arménie et dans le monde byzantin d'après le "K'nnikon" d' Anania Sirakac'i», *Travaux et Mémoires* 10 (1987) 159-206· J. GREPPIN, «Comments on Early Armenian Knowledge of Botany as Revealed in the Geography of Ananias of Shirak», *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995) 679-684. Ἀκόμη, βλ. X. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς Ἀρμενικὰς πηγὰς*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 60-64· M. ROUECHÉ, «Byzantine Philosophical Texts of the Seventh Century», *JÖB* 23 (1974) 61-76· Ο ΙΔΙΟΣ, «A Middle Byzantine Handbook of Logic Terminology», *JÖB* 29 (1980) 71-98. Πρβλ. WOLSKA - CONUS, «Stephanus d' Athènes et Stephanus d' Alexandrie», ὅπ.π., σ. 20-24.

31. Γιὰ τὸν Στέφανο Ἀθηναῖο ἢ Ἀλεξανδρέα, βλ. παραπάνω σμ. 23.

32. Βλ. P. LEMERLE, «Note sur les données historiques de l' Autobiographie d'Anania de Shirak», *Revue des Études Arméniennes* 1 (1964) 105-202· HEWSEN, «Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak», ὅπ.π., σ. 32-35· WOLSKA - CONUS, «Stephanus d' Athènes et Stephanus d' Alexandrie», ὅπ.π., σ. 20- 33· G. CAVALLO, «Theodore of Tarsus and the Greek culture of his time», στὸ *Archbishop Theodore: Commemorative Studies on His Life and Influence*, M. Lapidge (ἐκδ.), Cambridge 1995, ἐπανάεδ. 2006, σ. 54-63· ΠΑΡΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer», ὅπ.π., σ.

τοῦ Ἀνανία εἶναι πολύπλευρο³³, ἀλλὰ εἶναι περισσότερο γνωστός γιὰ τὶς ἐπισημονικὲς διατριβές του³⁴.

Στέφανος μητροπολίτης Σουνίκ, ἢ Σουνῆς

Ἐνας ἄλλος διάσημος λόγιος τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ὁ Στέφανος, ἀργότερα μητροπολίτης Σουνίκ, ἢ Σουνῆς, βρέθηκε γιὰ σπουδὲς στὴν Κπολη, ὅπου καὶ διέπρεψε.

Ὁ Στέφανος, γιὸς ἀνώτερου κληρικοῦ, γεννήθηκε περὶ τὸ 680 ἢ 685 στὴν πόλη Δβὶν καὶ ἔλαβε τὴν πρώτη μόρφωση στὴν ἐκεῖ πατριαρχικὴ σχολή³⁵. Στὴν

164, σημ. 2· R. THOMSON, «Constantinople and Early Armenian Literature», στὸ *Armenian Constantinople*, R. G. Hovannisian, S. Payaslian (ἐκδ.), Costa Mesa, A 2010, σ. 33· T. GREENWOOD, «A Reassessment of the Life and Mathematical Problems of Anani Sirakac'i», *Revue des Études Arméniennes* 33 (2011) 131-186.

33. Στὴν ἀρχὴ τῆς βιογραφίας του, ὁ Ἀνανίας, ἀναφέρει ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ τὴν συλλογὴ ἔργων τῆς ἀρμενικῆς λογοτεχνίας καὶ προφανῶς ἐννοεῖ ὅτι ἔγραψε, ἢ ἐξέδωσε κείμενα. Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτῶν στὴν πορεία κυκλοφόρησαν μὲ ὀνόματα ἄλλων, ἢ ἀνώνυμα, μὲ συνέπεια, τελικά, νὰ εἶναι ὑποπολλαπλάσιος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἔργων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀνανία· βλ. HEWSEN, «Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak», ὅπ.π., σ. 45· ΜΑΗÉ, «Quadrivium et cursus d'études au VIIe siècle en Arménie et dans le monde byzantin d'après le "K'nnikon" d'Anania Sirakac'i», ὅπ.π., σ. 164-166· WOLSKA - CONUS, «Stephanus d'Athènes et Stephanus d'Alexandrie», ὅπ.π., σ. 24· M. Stone, R. Ervine (ἐκδ.), *The Armenian Text of Eriphanianus of Salamis' On Weights and Measures*, (CSCO), Louvain 2000, σ. 29-33. Τὸ ὄψος τοῦ Ἀνανία εἶναι ἀρκετὰ συνοπτικὸ, μὲ ἐμφανῆ σημάδια τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς ὅπως ἄλλωστε σὲ ὅλους τοὺς Ἀρμενίους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του, ἂν καὶ δὲν εἶναι τόσο αἰσθητὴ σὲ αὐτόν, ὅσο στοὺς ἄλλους τῆς ἐποχῆς του, ἢ δύο αἰῶνες νωρίτερα· βλ. H. THOROSSIAN, *Histoire de la littérature Arménienne des origines jusqu'à nos jours*, Paris 1951, σ. 107. Γιὰ τὶς ἐπιρροές, βλ. τὴν παρατήρηση τοῦ Hewsen: «Xropean has addressed himself to the problem of the sources with some attention and has found that Ananias was heavily influenced by Elise's *An Interpretation of Creation* by an Interpretation of the *Categories* of Aristotle by an unknown author, and by the works of David Anhaxt, who, beginning with Aristotle's views, criticized Plato, Pyrrho, and Porphyry and thereby firmly established neo-Platonism in Armenian thought», στὸ, «Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak», ὅπ.π., σ. 40.

34. Ἀστρονομικά, μαθηματικά, γεωγραφικά· βλ. HEWSEN, «Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak», ὅπ.π., σ. 40-45· WOLSKA - CONUS, «Stephanus d'Athènes et Stephanus d'Alexandrie», ὅπ.π., σ. 24-33.

35. Ὁ Στέφανος εἶναι γνωστός στὴν Βυζαντινὴ ἱστορία καὶ λογοτεχνία ἀπὸ μία ἐπιστολὴ τὴν ὁποία τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Γερμανὸς Κπόλεως καὶ ἡ ὁποία διασώζεται στὴν Ἑλληνικὴ Πατρολογία σὲ λατινικὴ μετάφραση. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὑπάρχει ἐκτενὴς ἀλληλογραφία με-

συνέχεια ταξίδεψε στην Δύση για ευρύτερες σπουδές. Σὲ κάποιο μέρος τῆς Βυζαντινῆς ἐπικράτειας, κατὰ τὴν μετάβασή του ἀπὸ τὴν Ἀρμενία, κάπου στὴν Χαλδία³⁶, μαθήτευσε δίπλα σὲ ἕναν μοναχὸ ὅπου διδάχθηκε Ἑλληνικά, Λατι-

ταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἡ ὁποία σώζεται στὴν Ἀρμενικὴ *Βίβλο τῶν Ἐπιστολῶν*, (Girk' T'ght'ots'), Tiflis 1901, σ. 358-395. Γιά τὸν Στέφανο, τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὸ ἔργο του· βλ. Π. - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Γερμανὸς πατριάρχης Κπόλεως (±650-730) καὶ Στέφανος μητροπολίτης Συνῆς ἢ Σιουνί (±685-735)», *Βυζαντικά*, προσεχῶς, ὅπως οἱ πηγές καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα. Γιά τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση καὶ Στεφάνου μητροπολίτου Συνίκ διαθέτουμε, πέρα ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιστολές, τὸ βασικὸ ἔργο (14^{ος} αἰ.) τοῦ Ser'annos Örbēlean, ὁ ὁποῖος ἔγραψε γιά τὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Συνίκ ἢ Συνῆς καὶ ἐκεῖ ἀναφέρεται γιά τὸν βίο καὶ τὴν δράση τοῦ ἐνδόξου προκατόχου του· κριτ. ἔκδ. ἀπὸ K. Shahnazarean, Paris 1859· γαλλ. μετάφρ. ἀπὸ M. Brosset, *Histoire de la Siounie*, St. Petersburg 1864· ἀγγλ. μετάφρ. ἀπὸ R. Bedrosian, *History of the State of Sisakan*, I, II, Long Branch, N. Jersey 2012 τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποιοῦμε στὸ παρόν. Ἄλλες πηγές, τὸ τρίτο βιβλίο τοῦ Movsēs Dasxuranc'i, ἀγγλ. μετάφρ. C. F. J. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians*, London 1961· τὸ ἔργο τοῦ Kirakos Gandzakets'i, (κριτικὴ ἔκδ. ἀπὸ K.A. Melik'-Ohanjanyan, Erevan 1961), γαλλ. μετάφρ. ἀπὸ M. Brosset, «Histoire de l'Arménie par le vartabed Kiracos de Gantzac», στὸ *Deux historiens arméniens*, St. Petersburg 1870, σ. 1-194· ἀγγλ. μετάφρ. ἀπὸ R. Bedrosian, *History of the Armenians*, N. York 1986· τὸ ἔργο τοῦ Mxit'ar of Ayrivank', «Record of the History of the Most Blessed, Holy and Glorious Patriarch Stephen the Bishop of Siwnik», στὸ *Garegin Tēr-Yovsēp'eanc', Mxit'a Ayrivanec'i: Noragiwt arjanagrut'iwñ ew erker [Mxit'ar of Ayrivank': Newly Discovered Inscription and Works]*, Jerusalem 1931. Γιά μία σύνοψη καὶ ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν, βλ. S. GERO, *Iconoclasm of Leo III*, Louvain 1973, appendix C, «Stephen of Siwnik in Byzantium», σ. 143-149· M. D. Findikyan, (ἔκδ.-μετάφρ.), *The commentary on the Armenian daily office by bishop Step'anos Siwnec'i (d. 735): critical edition and translation with textual and liturgical analysis*, (OCA), Roma 2004, σ. 40-57· I. DORFMANN- LAZAREV, «Travels and Studies of Stephen of Siwnik (c.685 735): Redefining Armenian Orthodoxy Under Islamic Rule», στὸ *Heresy and the Making of European Culture. Medieval and Modern Perspectives*, A. Roach, J. Simpson (ἔκδ.), [Ashgate], Farnham 2013, σ. 357-368· S. LA PORTA, «Purging John of Scythopolis. A Miaphysite Redaction of the Scholia on the Corpus Dionysiacum and its Armenian Version», *Le Muséon* 126 (2013) 55 σημ. 61, 56 σημ. 65· M. PAPAŽIAN, *Stepanos Siwnetsi: Commentary on the Four Evangelists*, [SIS Publications], N. York 2014, σ. 9-17.

36. Ὁ βασικὸς ὁδικὸς ἄξονας ἐπικοινωνίας Ἀρμενίας-Κπόλεως διερχόταν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν ὄρεινῶν ὄγκων τοῦ Πόντου, δηλ. τῆς Χαλδίας, τῆς Παφλαγονίας τῆς Βιθυνίας γιά νὰ καταλήξει στὴν Νίκαια, καὶ μέσῳ Νικομήδειας στὴν Κπολη. βλ. H. A. MANANDIAN, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ἀγγλ. μτφρ. N. G. Garsoian, Lisbon 1965, σ. 163. Σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς συνδέσεις ἦταν αὐτές ποὺ κατέληγαν στὴν Ἄμισσὸ καὶ τὴν Τραπεζούντα· βλ. A. BRYER, D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, I, Washington D. C. 1985, σ. 39 κ.έ. Γιά τὸ ὁδικὸ δίκτυο, βλ. Δ. ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ, *Ἡ περιφερειακὴ ὀργάνωση τῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο (4^{ος}-6^{ος} αἰ.)*, Β', *Ποντικὴ-Ἀνατολικὴ-Αἰγυπτιακὴ*, [KBE], Θεσσαλονίκη 2010, σ. 5-7, χάρτες Δ. 4.α, β' 4 Δ. 4.1.8-10· Ο ἸΔΙΟΣ, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Ἐπαρχίας

νικά και Ρητορική. Κατὰ μίαν ἀναφορὰ τοῦ Mxit`ar Ayrivanec`i (13ος αἰ.), μετὴν συνοδεία ἐνὸς ἄλλου μοναχοῦ, τοῦ Γρηγορίου Ὁρτζίκ, περὶ τὸ 710 ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἀθήνα γιὰ θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σπουδές³⁷. Ἐπίσης, ὑπάρχει καὶ ἡ μεταγενέστερη μαρτυρία τοῦ Step`anos Orbelean (ἀρχές 14^{ος} αἰ.) ὅτι ἐπισκέφθηκε καὶ τὴν Ρώμη πρὸς ἀναζήτησιν ἑλληνικῶν χειρογράφων, κάτι ποῦ ἐλέγχεται ὡς ὑπερβολὴ καὶ σύγχυση μεταξὺ τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Ρώμης³⁸. Γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι μεταξὺ 712 καὶ 718 βρέθηκε στὴν Κπολη, ὅπου σὲ συνεργασία μὲ κάποιον Δαυίδ, μέλους τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς ὕπατος καὶ κηνάριος³⁹, δηλ. ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης, μετέφρασε

Βιθυνίας κατὰ τὴν πρόωμη βυζαντινὴ περίοδο», στὸ *Φιλοτιμία. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὴν Ὁμότιμη Καθηγήτρια Ἀλκιμήνη Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 147- 172· J. KODER, *Τὸ Βυζάντιο ὡς χῶρος. Εἰσαγωγή στὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Α. Μεσογείου στὴ Βυζαντινὴ Ἐποχὴ*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 99, 101, εἰκ. 7· Ὀδικοὸ Δίκτυο στὴ Μ. Ἀσία (Βυζάντιο): <http://asiaminor.ehw.gr/>.

37. Ἡ σύνδεση τοῦ Στεφάνου μετὴν Ἀθήνα, πιστεύω ὅτι σχετίζεται περισσότερο μετὴν ἰδιαιτέρη ἐκτίμησή του γιὰ τὸ Ἀρεοπαγιτικὸ ἔργο, ὡς μεταφραστὴς καὶ σχολιαστὴς, παρὰ ὡς αὐτοπρόσωπη ἐπίσκεψη στὴν πάλαι ποτὲ πόλη τῆς σοφίας. Ἡ ἀκτινοβολία τῆς Ἀθήνας, πάντως, παραμένει ἀμείωτη στὸ διεθνὲς στερέωμα ἀκόμη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ· ὅσοι δὲν γνωρίζουν τὴν κατάστασιν στὴν ὁποία ἔχει περιπέσει ἡ Ἀθήνα στοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ αἰῶνες ἀναπαράγουν τὴν φήμη τοῦ παρελθόντος. Ὅπως οἱ Ἀρμένιοι ἔτσι καὶ οἱ Λατῖνοι τῆς Ρώμης θεωροῦν θετικὸ στοιχεῖο ὅτι κάποιος ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἔχει σπουδάσει στὴν Ἀθήνα ὅπως ὁ Θεόδωρος ὁ Ταρσέας μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Ἀγγλίας· βλ. Π. - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Θεόδωρος ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρι (Canterbury)». Ἔνας Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Ταρσό τῆς Κιλικίας στὴν Ἀγγλία, (668-690). Παρατηρήσεις καὶ ἐπισημάνσεις στὸν βίο καὶ τὴν δράση του», *ΕΕΘΣΑΠΘ/Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας* 14 (2009) 231-235· A. KALDELLIS, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009, σ. 67-67.

38. Βλ. GERO, *Iconoclasm of Leo III*, ὅπ.π., σ. 146 147. Ὁ βιογράφος τοῦ Στεφάνου προφανῶς ἔχει ὑπόψιν τοῦ τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Ἀνανία τοῦ Σιράκ (600-650) τὴν ὁποία καὶ μιμεῖται. Γιὰ τὸν Ἀνανία, βλ. παραπάνω οἰκείο τόπο.

39. *Κηνάριος*, ἢ ἐπὶ τῆς τραπέζης· βλ. Kenarios, *ODB*, 2, σ. 1120· W. SEIBT, «Kinarios- ein "neuer" Würdenträger an Hof des Byzantinischen Kaisers», *Handēs Amsōreay* 88 (1974) 369-380. Πρβλ. Μ. ΓΕΡΟΥΛΥΜΑΤΟΥ, «Βασιλικά κτήματα, βασιλικά ἐργοδοσία. Σχετικὰ μετὴν τροφοδοσία καὶ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ Ἱ. Παλατίου, (9^{ος}- 11^{ος} αἰ.)», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 17 (2005) 87-110, ἰδιαίτερος σ. 88. Ὑπάρχει καὶ σχετικὴ σφραγίδα, βλ. ZACOS-VEGLERI, I, ἀρ. 600. Ἀκόμη, βλ. R. THOMSON, «Les Voyageurs arméniens à Byzance et leur connaissance du grec», στὸ *Voyages et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle*, A. Dierkens, J.-M. Sansterre (ἐκδ.), Genève 2000, σ. 108-110· LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὅπ.π., σ. 48, 59 καὶ σημ. 17, 81. Δύσκολα μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ ὁ ἀναφερόμενος Δαυίδ μετὰ ἄλλα συνώνυμα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς· βλ. V. INGLISIAN, *Die armenische Literature*, Leiden-Koln 1963, σ. 170-173· W. THOMSON, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 A.D.*, (Corpus Christianorum), Turnhout 1995, σ. 107-111· Findikyan, *The commentary on the Armenian daily office by bishop Step`anos Siwnec`i*, ὅπ.π., σ. 34. Ὁ Step`anos Orbelean, ἀναφέρει ὅτι συνεργά-

τὸ σῶμα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων. Κατὰ μία καταγραφή στὸν κολοφῶνα τοῦ χφ. φαίνεται ὅτι ἡ μετάφραση ὀλοκληρώθηκε κατὰ τὸ ἔτος 6620 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. στὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ⁴⁰. Ἐπίσης, μετέφρασε στὸ βραχὺ διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρτεμίου- Ἀναστασίου (Ἰούνιος 713- Φεβρουάριος 715), τὰ «Σχόλια περὶ τῆς Ἐναθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς» καὶ μερικὲς Ἐπιστολές τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας⁴¹ καὶ κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Γ', τὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου» καὶ τοῦ Νεμέσιου Ἑμέσης «Περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου»⁴².

Ὁ Δαυὶδ προφανῶς ἦταν Χαλκηδόνιος στὴν πίστη⁴³. Ἡ συνεργασία τοῦ Στεφάνου μὲ τὸν Δαυὶδ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ δεύτερος εἰσήγαγε τὸν Στέφανο στὸν κύκλο τῆς λεγόμενης «ἐλληνοφίλης» σχολῆς τῶν Ἀρμενίων καὶ γρήγορα ἀρποφόρησε πλουσίως⁴⁴. Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο ποὺ ἀναδεικνύει τὸ εὖρος τῶν

σθῆκαν ἐπίσης οἱ δύο τους στὴν ἐκπόνηση ἐνὸς ὑπομνήματος στὴν Γένεση· βλ. παραπάνω σημ. 35· M. PAPAŽIAN, «Origen's Commentaries as Sources for Stepanos Siwnec'i's Commentary on the Gospels», *Le Museon* 117 (2004) 511.

40. Ὁλοκλήρωσε τὴν μετάφραση τοῦ Διονυσίου τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν καταγραφή στὸν κολοφῶνα τοῦ χφ. ἀρ. 73 τῆς Bodleian Library, βλ. S. BARONIAN, F. C. CONYBEARE, *Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1918, ἀρ. 73, στ. 169-170. Τῶν χφφ. Jerusalem MSS 451, 1120, 1328, 1386 καὶ Jerusalem MS 270 Β σ. 3· βλ. TERIAN, «The Hellenizing School: Its Time, Place, and Scope of Activities Reconsidered», ὄπ.π., σ. 182, σημ. 68· DORFMANN-LAZAREV, «Travels and Studies of Stephen of Siwnik», ὄπ.π., σ. 362 σημ. 35, 363 σημ. 41. Γιὰ μία συνολικὴ θεώρηση, βλ. R. W. THOMSON, *Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite*, (CSCO 488), Louvain 1987 καὶ ἡ μετάφρ. (CSCO 489), Louvain 1987, εἰσαγωγή σ. VII-XV καὶ παρακάτω στὴν ἐργογραφία.

41. Στὸν κολοφῶνα τῶν χφφ. ἀρ. 69 καὶ 70 τῆς Bodleian Library ὑπάρχει σχετικὴ σημείωση· βλ. Gero, *Iconoclasm of Leo III*, ὄπ.π., σ. 148.

42. Στὸν κολοφῶνα τῶν χφφ. ἀρ. Jerusalem MSS 1862 (Νεμέσιος), καὶ 390 (Γρηγόριος) ὑπάρχει σχετικὴ μαρτυρία· βλ. TERIAN, «The Hellenizing School», ὄπ.π., σ. 182, σημ. 69.

43. Βλ. V. ARTUJUNOVA- FIDANIAN, «The Etho-Confessional Self-Awareness of Armenian Chalcedonians», *Revue des Études Arméniennes* 21 (1988-1989) 345-363, ἰδιαιτέρως σ. 348-355.

44. Βλ. PAPAŽIAN, *Stepanos Siwnetsi: Commentary on the Four Evangelists*, ὄπ.π., σ. 9-10 καὶ ὁ ἴδιος, σημειώνει, «While more research must be done to support a stronger case, one may surmise that the Armenian Hellenizing School was essentially an offshoot of what may be called the "School of Stephanus of Athens" in Constantinople, remnants of which Stepanos of Siwnik may have come into contact with during his sojourn in Constantinople in the early eighth century», *The sources of Stepanos of Siwnik's Commentary on the Gospels*, σ. 7, στὸ https://www.academia.edu/850264/The_sources_of_Stepanos_of_Siwniks_Commentary_on_the_Gospels. Περισσότερα γιὰ τὴν «ἐλληνοφίλη σχολή» καὶ τὴν παραγωγή της, βλ. παραπάνω οἰκείο τόπο.

δραστηριοτήτων τῆς παραπάνω «σχολῆς» εἶναι ἡ σύνδεση πού εἶχε μέ τὸ περιβάλλον αὐτὸ ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Κπόλεως καὶ γιὰ αὐτὸ πιστεύω ὅτι ὁ τελευταῖος ἦταν τὸ πλέον κατάλληλο πρόσωπο τὸ ὁποῖο θὰ συνέδεσε τὸν ἄγνωστο Ἄρμενιο νεαρὸ μέ τὸν κύκλο τῶν λογίων τῆς «ἐλληνόφιλης σχολῆς» τῆς Κπολέως καὶ μάλιστα μέ τὸν προεξάρχοντα αὐτῆς, τὸν ὕπατο Δαυίδ.

Ἡ ἀρχὴ τῶν σχέσεων τοῦ Στεφάνου μέ τὸν Γερμανὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ χρονικά. Δύσκολα, πάντως, θὰ δεχόμεθα ὅτι ἡ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν συνέβη μόνον μετὰ τὴν ἐκλογή τοῦ δευτέρου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, δηλ. κατὰ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀναστασίου-Ἀρτεμίου, στίς 11 Αὐγούστου τοῦ 715, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ μερικοὺς ἐρευνητές⁴⁵. Κατὰ τὴν γνώμη μου, ἡ γνωριμία τους πρέπει νὰ συνέβη νωρίτερα, ἴσως εὐθύς μέ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κπολη, ὅταν δηλ. συνδέθηκε μέ τὴν ἀρμενικὴ παροικία τῆς πόλεως καὶ τὸν φιλολογικὸ κύκλο τῆς «ἐλληνόφιλης» σχολῆς καὶ ἄρχισε ἡ συνεργασία του μέ τὸν αὐτοκρατορικὸ ἀξιωματοῦχο, κηνάριο Δαυίδ.

Ἄν ἡ πρώτη βεβαιωμένη μετάφραση ὀλοκληρώθηκε κατὰ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ (712)⁴⁶, τότε μοῦ φαίνεται ἀπίθανο νὰ μὴν ἀντιλήφθηκε τὸ παραμικρὸ γιὰ τὴν δογματικὴ ἀλλαγὴ πού ἐπέβαλε ὁ παραπάνω αὐτοκράτορας καὶ τὴν μονοθελητικὴ σύνοδο, σιλέντιο, πού συγκάλεσε τὸ 712, ἀλλὰ καὶ τὰ πρόσωπα πού συμμετεῖχαν στὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς, Γερμανὸ Κυζίκου, Ἀνδρέα Κρήτης κ.ἄ. Ἐπειδὴ, λοιπόν, θεωρῶ πολὺ πιθανὴ τὴν παραπάνω ἐκδοχή, πιστεύω ὅτι μέ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ θὰ συνδέθηκε πολὺ νωρὶς καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναπτύχθηκαν ἀμέσως ἀμοιβαῖα αἰσθήματα ἐκτιμῆσεως καὶ νὰ ἐγκαθιδρύθηκε μία στενὴ σχέση φιλίας καὶ συνεργασίας μετὰξὺ τῶν δύο λογίων ἀνδρῶν, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τίς μαρτυρίες πού εἶναι διάσπαρτες στοὺς βιογράφους. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀναφέρουν ἐμφαντικὰ ὅτι παρακολούθησε τίς λειτουργίες πού τελοῦσε ὁ Γερμανὸς στὴν Ἁγία Σοφία⁴⁷, μέ τὴν ὑπογράμμιση μάλιστα ὅτι δὲν συμμετεῖχε στὸ Κοινὸ Ποτήριο, διότι, ὅπως σημειώνουν, εἶχε δηλώσει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ κάνει κάτι τέτοιο δίχως τὴν ἄδεια τοῦ Καθολικοῦ

45. Βλ. παραπάνω σημ. 4-6.

46. Βλ. παραπάνω σημ. 40.

47. Μία εἰκόνα τῆς λαμπρότητος τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας διασώζεται στὸν *Βίο Στεφάνου τοῦ Νέου*: βλ. Μ. - F. AUZÉPY, (ἔκδ. - γάλλ. μετάφρ.), *La Vie d' Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3), Aldershot 1997, σ. 94-96.

του, μιάς και οί δύο Έκκλησίες δὲν εὐρίσκονταν σὲ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία⁴⁸. Προφανῶς, ὁ Στέφανος θὰ ἦταν παρὼν σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁμιλίαις ποὺ ἐκφώνησε ὁ πατριάρχης Γερμανὸς στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ διασώθηκαν⁴⁹. Ἀκόμη, θεωρῶ μᾶλλον βέβαιο ὅτι θὰ γνωρίσθηκε καὶ θὰ συνδέθηκε μὲ τὸν Ἄνδρέα Κρήτης καὶ τὸν κύκλο τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν⁵⁰.

Ἐκεῖνο, ὅμως, τὸ ὁποῖο τεκμηριώνει, κατὰ τὴν ἄποψή μας, ἀναμφίβολα τὶς σχέσεις, τὴν πνευματικὴ συγγένεια καὶ τὴν ψυχικὴ περικύρωση τῶν δύο ἀνδρῶν, εἶναι τὸ συγγραφικὸ τους ἔργο. Ὁ Γερμανὸς φαίνεται ὅτι ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴν ἐν γένει θεολογικὴ καὶ συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ Στεφάνου, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος παρακολοθεῖ καὶ μιμεῖται πιστὰ τὸ ἔργο τοῦ Γερμανοῦ.

Μὲ ἐκπλήξη, λοιπόν, παρατηρεῖ κανεὶς μία ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Γερμανοῦ καὶ τοῦ Στεφάνου· τοῦ πρώτου ὡς πρωτότυπες συγγραφές καὶ

48. Βλ. *Book of Letters*, σ. 418· BEDROSIAN, S. *Orbelean, History of the State of Sisakan*, ὄπ.π., σ. 70· *Le Synaxaire*, σ. 768. Πρβλ. DORFMANN-LAZAREV, «Travels and Studies of Stephen of Siwnik», ὄπ.π., σ. 366 σημ. 62 καὶ σ. 367 σημ. 69. Ἡ παρατήρηση αὐτή, μᾶλλον, ὑπηρετεῖ τὶς μεταγενέστερες ἐκκλησιαστικὲς σκοπιμότητες καὶ λιγώτερο τὴν πράξη στὰ χρόνια τοῦ Στεφάνου, ἀφοῦ ὁ Δαυὶδ ὑπάτος καὶ κηνάριος ἦταν Χαλκηδόνιος, ὅπως πολλοί, ἀν' ὅχι ὅλοι, οἱ Ἀρμένιοι τοῦ κύκλου τῆς «ἐλληνόφιλης» σχολῆς ἀν καὶ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη σαφὴς διαχωρισμὸς· βλ. παρακάτω σημ. 74. Γιὰ τὴν Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀρμενίους, PG 98, 135-146, τοῦ Γερμανοῦ, τὴν ὁποία ἐκόμισε ὁ Στέφανος στὴν Ἀρμενία, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἀπάντησή τῶν Ἀρμενίων, «Ἀπόκριση τοῦ Στεφάνου, ἐπισκόπου Συνῆς πρὸς τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανόν», Βίβλος τῶν Ἐπιστολῶν (*Girk' T'ght'ots'*). Tiflis 1901, σ. 358-395. Βλ. Π. - Γ. Τσορμπατζόγλου, «Γερμανὸς Πατριάρχης Κπόμεως (±650-780) καὶ Στέφανος μητροπολίτης Συνῆς ἢ Σιουνίκ (±685-735)», *Βυζαντικά* 32 (2015), 116-121.

49. Γιὰ τὸ ὁμιλητικὸ ἔργο τοῦ Γερμανοῦ Κπόμεως· βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, Ε', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 349-350, 381· Κ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, Ὁ ἅγιος Γερμανὸς Α' ὁ Ὁμολογητὴς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Συμβολὴ στὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, Ἀθήνα 2003, σ. 88-105· Α. ΚΑΖΔΑΝ, *The History of Byzantine Litterature*, I, [ΕΙΕ/ΙΒΕ], Ἀθήνα 1999, σ. 59-64. Πρβλ. Π. - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Ὁ Ἄνδρέας Κρήτης (660-740) καὶ ὁ πιθανὸς χρόνος συγγραφῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος (CPG 8219)», *Βυζαντινά* 24 (2004) σ. 16-17, σημ. 40· Μ. - F. ΑΥΖΕΡΥ, «Les patriarches: Germain et Constantin», σὺν *L' Hagiographie et l' Iconoclasme Byzantin. Le cas de la Vie d'Étienne le Jeune*, [Ashgate], Aldershot 1999, σ. 289- 300.

50. Βλ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Ὁ Ἄνδρέας Κρήτης (660-740)», ὄπ.π., σ. 7-42· Ο ἸΔΙΟΣ, «Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Βαρδάνη-Φιλίππου», ὄπ.π., σ. 278-286· Μ. - F. ΑΥΖΕΡΥ, «Les homélie d'André de Crète», σὺν *L' Hagiographie et l' Iconoclasme Byzantin*, ὄπ.π., σ. 131-144. Ὁ Στέφανος θεωρεῖται ὁ κατ' ἐξοχὴν εἰσηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ὀκταηχίας στὴν ἀρμενικὴ μουσικὴ λατρευτικὴ παράδοσή· βλ. Μ. FINDIKYAN, *The Commentary on the Armenian Daily Office*, ἔ.ἀ., σ. 40-57· Α. ΤΕΡΙΑΝ, *The Feastal Works of St. Greogory of Narek. Annotated Translation of Odes, Litanies, and Encomia*, Colledgevill, Min 2016, σ. xxvi, σημ. 28.

τοῦ δευτέρου ὡς νέες μεταφράσεις. Ὁ Γερμανὸς ἔγραψε σχόλια στὸ Ἄρεοπαγιτικὸ ἔργο⁵¹, ἐρμηνεῖα στὴ Θ. Λειτουργία⁵² καὶ τὸ ἔργο «Περὶ ὄρων ζωῆς»⁵³. Ὁ Στέφανος μετέφρασε ὅλο τὸ Ἄρεοπαγιτικὸ ἔργο⁵⁴, στὸ ὁποῖο ἔγραψε καὶ σχό-

51. Σὲ κώδικες τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης (371, 372, 374, 376) ἀναφέρονται σχόλια τοῦ Γερμανοῦ στὸν Διονύσιο Ἄρεοπαγίτη. Ὁ ἀντιγραφέας, ὅμως, ἐπειδὴ γνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τῶν σχολίων τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ κάνει ἐξαρχῆς τὴν διευκρίνηση: «ὅσα μὲν ἔχουσι τὸν ἀριθμὸν σχόλια εἰσὶ Γερμανοῦ πατριάρχου· ὅσα ἄνευ ἀριθμοῦ, Μαξίμου μοναχοῦ», παρὰ ταῦτα στὴν ὡα σημειώνει: «συγχώρησον, ἀδελφέ, ὅτι ἐγὼ τῶν δύο ἕνα ἀριθμὸ τέταχα τοῦ βιβλίου», PG 87-88. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δηλώνει ὅτι σὲ κάποια ἀρχικὴ μορφή ὁ Γερμανὸς εἶχε χρησιμοποιοῦσε ὡς βάση τῶν σχολίων του ἕνα χφ τοῦ Διονυσίου Ἄρεοπαγίτη, στὸ ὁποῖο εἶχε ἐνσωματωμένο τὰ σχόλια τὰ ἀποδιδόμενα στὸν Μάξιμο (Group II, 2)· παρομοίως συμβαίνει καὶ μὲ τὸν σχολιασμὸ τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης (Group II, 1). Βλ. B. SUCHLA, (ἐκδ.), *Corpus Dionysiicum, IV, 1, Ioannis Scythopolitani prologus et scholia in Dionysii Areopagitae librum «De divinis nominibus» cum additamentis interpretum aliorum*, Berlin - N. York 2011, σ. 43-44, 50-51· LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὄπ.π., σ. 46-47.

52. «Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ μουσικὴ θεωρία», PG 98, 384-453. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατρολογία*, ὄπ.π., σ. 348-349, 381· ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, Ἱγιος Γερμανὸς Α΄, ὄπ.π., σ. 109-110· ST. PARSONS, «The Historia Ecclesiastica of Germanus I of Constantinople», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 3 (1982) 5-66· KAZHDAN, *The History of Byzantine Literature*, ὄπ.π., σ. 67-70. Πρβλ. DORFMANN-LAZAREV, «Travels and Studies of Stephen of Siwnik», ὄπ.π., σ. 365 σημ. 55.

53. PG 98, 89A-132D. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατρολογία*, ὄπ.π., σ. 348· ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, Ἱγιος Γερμανὸς Α΄, ὄπ.π., σ. 107-108· C. GARTON, L. WESTERINK, *On Predestined Terms of Life*, Buffalo, NY 1979. Ἀκόμη, βλ. P. MAYENDORFF, *St. Germanus of Constantinople on the Divine Liturgy. The Greek text with translation, introduction and commentary*, Crestwood, NY 1984. Πρβλ. BISHOP AUXENTIUS, J. THORNTON, «Three Byzantine Commentaries on the Divine Liturgy: A Comparative Treatment», *GOTHR* 32 (1987) 35-57.

54. Βλ. R. W. THOMSON, «The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita», *Acta Jutlandica* 27 (1982) 115-124 (= *Studies in Armenian Literature and Christianity*, XIII, [Variorum], Aldershot 1994)· Ο ΙΔΙΟΣ, *Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite*, (CSCO 488), Louvain 1987 καὶ ἡ μετάφρ. (CSCO 489), Louvain 1987. Ἀκόμη, βλ. UDO R. JECK, «Philosophophische grundbegriffe des Ps.-Dionysius Areopagita in altarmenischer version», στὸ *Denys l' Aréopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du Colloque International Paris 21-24 Septembre 1994*, Ysabel De Andia (ἐκδ.), Paris 1997, σ. 200-223· S. LA PORTA, «The Reception and Influence of the Corpus of Works Attributed to Dionysius the Areopagite in the Medieval Armenian Spiritual Tradition», *The Journal of the Faculty of Religious Studies, MacGill University* 35 (2007) 211-226· Ο ΙΔΙΟΣ, «Two Visions of Mysticism: The Corpus Dionysiicum and the Book of Lamentation», *Revue Théologique de Kaslik* 3-4 (2009-2010) 243-257· Ο ΙΔΙΟΣ, «Purging John of Scythopolis», ὄπ.π., 48, καὶ παραπάνω σημ. 22. Πρβλ. S. AREVSATYAN, «David l' Arménien et Denys l' Aréopagite», στὸ *L' Arménie et Byzance: histoire et culture*, N. Garsoïan (ἐκδ.), Paris 1996, σ. 1-5.

λια⁵⁵, επίσης έγραψε υπόμνημα στο *Ώρολόγιο* και τέλος, μετέφρασε το έργο του Γρηγορίου Νύσσης, «*Περί κατασκευής του ανθρώπου*»⁵⁷, καθώς και του Νεμεσίου Έμέσης, «*Περί τής φύσεως του ανθρώπου*»⁵⁸, τα όποια άπηχούνται στο παραπάνω έργο «*Περί όρων ζωής*» του Γερμανού.

Έργογραφία Στεφάνου επισκόπου Συνής και ή μετάφραση τών Άρεοπαγιτικών έργων

Με βάση τις διάσπαρτες μαρτυρίες προσπάθησα να οργανώσω έναν κατάλογο τών έργων του Στεφάνου επισκόπου Συνής ή Σιουνίκ: Άρμενική μετάφραση του Άρεοπαγιτικού έργου· Άρμενική μετάφραση τών σχολίων, Ίωάννου Σκυθοπολίτου, στο Άρεοπαγιτικό έργο· Άρμενική μετάφραση του έργου του Γρηγορίου Νύσσης, «*Περί κατασκευής του ανθρώπου*»· Άρμενική μετάφραση του έργου του Νεμεσίου Έμέσης, «*Περί τής φύσεως του ανθρώπου*»· Άρμενική μετάφραση πέντε Όμιλών του Μ. Άθανασίου πατριάρχου Άλεξανδρείας· Άρμενική μετάφραση Έπιφανίου Κύπρου⁵⁹. Άρμενική μετάφραση του έργου του Κυρίλλου Άλεξανδρείας «*Περί Τριάδος*»· Υπόμνημα στο *Ώρολόγιο*⁶⁰. Εύχή «*εἰς τεθνεῶτα ὅταν κατατίθεται εἰς τὸ μνήμα*»⁶¹. Εύχή «*καθηγιασμοῦ τοῦ ὕδα-*

55. Βλ. S. LA PORTA, *The Armenian Scholia on Dionysius the Areopagite. Studies on their Literary and Philological Tradition*, (CSCO 625), Louvain 2008, ιδιαίτερος σ. 130, σημ. 50.

56. Βλ. M. D. FINDIKYAN, *The Commentary on the Armenian Daily Office by Bishop Step'anos Siwnec'i (735): Critical Edition and Translation with Textual and Liturgical Analysis*, (OCA 270), Rome 2004, εισαγωγικά περί του συγγραφέως, σ. 40-57. Ακόμη, βλ. M. FINDIKYAN, «Bishop Stepanos Siwneci: A Source for the Study of Medieval Armenian Liturgy», *Ostkirchliche Studien* 44 (1995) 171-196.

57. PG 44, 124-256. Βλ. THOMSON, *A Bibliography of Classical Armenian Literature*, όπ.π., σ. 201· M. GRIGOREAN, *Step'anos Siwnec'i*, Beirut 1958, στο http://rbedrosian.com/awriters_bios_08.htm. Για τον Γρηγόριο Νύσσης και έργο του «*Περί κατασκευής του ανθρώπου*»· βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Έλληνική Πατρολογία, Δ'*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 166-167, 186-192.

58. PG 40, 483-818. Βλ. THOMSON, *Bibliography of Classical Armenian*, όπ.π.: Grigorean, όπ.π. Για τον Νεμέσιο και το έργο του, βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Έλληνική Πατρολογία, Γ'*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 294-298· Χ. Κοντάκης (πρόλογος), Γ. Πλεξίδης (εισαγ.-μετφρ.-σχόλ.), *Νεμέσιος Έμέσης, Περί φύσεως ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη 2006.

59. Βλ. M. STONE, R. ERVINE, *The Armenian Text of Eriphanius of Salamis' On Weights and Measures*, (CSCO 583), Louvain 2000.

60. Βλ. παραπάνω σημ. 39.

61. M. D. FINDIKYAN, «An Armenian Funeral Prayer Attributed to Bishop Step'anos of Siwnik' and the Prayer for the Blessing of Water» στο *CYNAXIC KATHOLIKH: Beiträge zu*

τος»⁶². Ὑπόμνημα στὰ Τέσσερα Εὐαγγέλια⁶³. Ὑπόμνημα στὸν Ἰώβ· Ὑπόμνημα στὸν Δανιήλ⁶⁴. Ὑπόμνημα στὸν Ἐζεκιήλ⁶⁵. Ὑπόμνημα στὴν Ἔξοδο· Ὑπόμνημα στὸ Λευιτικὸ⁶⁶. Ἐρμηνεία στοὺς «Δέκα Κανόνες τῶν Εὐαγγελίων»⁶⁷. Ἀρμενική

Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag, 2, D. Atanassova, T. Chronz, (ἐκδ.), Münster 2014, σ. 197-212.

62. FINDIKYAN, παραπάνω. Ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐπισημανθεῖ ἡ σχέση τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ μὲ τὴν τιμὴ τῆς Θεοτόκου καὶ μάλιστα μὲ τὴν σύνδεσθί του μὲ τὸ Θεομητορικὸ προσκύνημα, Λοῦσμα, τῶν Βλαχερνῶν, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἀποψή μου ἐπιρροώνουν τὴν στενὴ σχέση τοῦ Στεφάνου μὲ τὸν Ἀνδρέα Κρήτης καὶ τὸν Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ τὸ συγκρότημα τῶν Βλαχερνῶν· βλ. Κ. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ, «Οἱ ἀκολουθίες τοῦ ἀγιασμοῦ καὶ ἡ θεραπευτικὴ τους διάσταση», στὸ *Πρακτικὰ Ι΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου σπληχῶν Ἱ. Μητροπόλεων μὲ γενικὸ θέμα: Ἡ ὑγεία καὶ ἡ ἀσθένεια στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας*, Βόλος, 20-22 Ὀκτωβρίου 2008, σ. 372-413. Γιὰ τὸ συγκρότημα τῶν Βλαχερνῶν, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσαν ὁ κυρίως ναὸς πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Σοροῦ μὲ τὴν Ἐσθῆτα τῆς Θεοτόκου καὶ τὸ Λοῦσμα ἢ Λοῦμα, τὸ ἀγίασμα, καὶ εἶχε καταστῆ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν Θεομητορικῶν ἑορτασμῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, βλ. Π. - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Ὁ Ἀνδρέας Κρήτης (660-740) καὶ ὁ πιθανὸς χρόνος συγγραφῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος (CPG 8219)», *Βυζαντινά* 24 (2004) 16-17, σμμ. 39,40.

63. Βλ. Μ. ΠΑΡΑΖΙΑΝ, *Stepanos Siwnetsi: Commentary on the Four Evangelists*, N. York 2014.

64. Η. Κ'YOSEYAN, *Στεφάνου τοῦ Σιουνίκ σπαράγματα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα στὸν Ἰώβ καὶ τὸν Δανιήλ*, Ētmiacin 1998, σ. 95-105 στὰ ἀρμενικά· S. PETER COWE, «The Reception of the Book of Daniel in Late Ancient and Medieval Armenian Society» στὸ *The Armenian Apocalyptic Tradition. A Comparative Perspective. Essays Presented in Honor of Professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth Birthday*, K. B. Bardakjian, S. La Porta (ἐκδ.), Leiden-Boston 2014, σ. 113.

65. Βλ. Μ. Ε. STONE, B. W. WRIGHT, D. SATRAN (ἐκδ.), *The Apocryphal Ezekiel*, Atlanta 2002, σ. 82-91, 113-23, 137-8, 145-58.

66. LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὅπ.π., σ. 59 σμμ. 80. Σὲ πολλὰ μεταγενέστερα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑπάρχουν ἀναφορὲς ἀπὸ τοὺς συντάκτες ὅτι λαμβάνουν ὑπόψη τοὺς τὰ ἔργα τοῦ Στεφάνου, δίχως ὅμως ἀκριβεῖς παραπομπές· βλ. V. NERSESSIAN, *The Bible in the Armenian Tradition*, London 2001, σ. 41-44· ΠΑΡΑΖΙΑΝ, *The sources of Stepanos of Siwnik's Commentary on the Gospels*, ὅπ.π., σ. 2.

67. Ἐκδοσὴ ἀπὸ τὴν SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*, Washington, DC 1963, σ. 103-104· STEPANOS SYUNETSI, *Commentary of Canon Tables, Matenagirik' hayots (Armenian Classical Authors)*, v. VI, 8th century, Antelias- Lebanon 2007, σ. 556-560 στὰ ἀρμενικά. Βλ. J. R. RUSSEL, *Two Interpretations of the Ten Canons Tables. I. An Interpretation attributed to Ste'phanos Siwnec'i*, στὸ Th. Mathews, A. Sanjian (ἐκδ.), *Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel*, Washington DC 1991, σ. 206-207. FINDIKYAN, *The Commentary on the Armenian Daily Office*, ὅπ.π., σ. 53-54. Πρὸβλ. T. M. LINT, *Vardan Anetsi's Poem On the Divine Chariot and the Four Living Creatures, Tenth-Eleventh Centuries*, στὸ *Armenian Kars and Ani*, R. G. Hovannisian (ἐκδ.), Costa Mesa 2011, σ. 81-99.

μετάφραση τῆς «Ἀποκαλύψεως Μεθοδίου»⁶⁸. Σχόλια στήν γραμματική Διονυσίου τοῦ Θρακῆ⁶⁹. Ἀκόμη ἀποδίδονται στὸν Στέφανο, ἓνα ἔργο «περὶ Ἀφθαρσίας τοῦ Σώματος [τοῦ Χριστοῦ]»⁷⁰, ἓνα ποίημα στήν Ἀνάληψη⁷¹, μία ἀπάντηση πρὸς κάποιον ἐπίσκοπο Ἀντιοχείας⁷², μία ἀπάντηση στοὺς Βαρδαπέτες (ἀρχιμανδρίτες-ἐπιστήμονες) ἀπὸ τὸ Aluank, μία Ἐξήγηση τοῦ «Τυπικοῦ ἐπὶ τῇ θεμελίώσει Ναοῦ» καὶ μία «Ἀκολουθία ἐπὶ τῇ ἐκδημίᾳ ἱερέως»⁷³.

Ἀπὸ τὴν ἐργογραφία τοῦ Στεφάνου θὰ μείνω στήν μετάφραση τῶν Ἀρεοπαγитικῶν ἔργων. Τὸ Ἀρεοπαγитικὸ ἔργο⁷⁴ στήν Ἀρμενικὴ γραμματεία ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ μερικὰ περιορισμένα μεταφρασμένα ἀποσπάσματα,

Τὸ ἔργο βασίζεται στὸ ἀντίστοιχο τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Κανόνες δέκα τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων*, (PG 22, 1276-1292), τὸ ὁποῖο εἶναι συνοπτικοὶ πίνακες τῶν παραλλήλων ἢ διαφορευτικῶν χωρίων τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, σὲ δέκα στήλες: 1) Ματθαῖος - Μάρκος - Λουκᾶς - Ἰωάννης, 2) Ματθαῖος - Μάρκος - Λουκᾶς, 3) Ματθαῖος - Λουκᾶς - Μάρκος, 4) Ματθαῖος - Ἰωάννης, 5) Ματθαῖος - Λουκᾶς, 6) Ματθαῖος - Μάρκος, 7) Ματθαῖος - Ἰωάννης, 8) Λουκᾶς - Μάρκος, 9) Λουκᾶς - Ἰωάννης, 10) τὰ ἰδιάζοντα κάθε Εὐαγγελιστοῦ· βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατρολογία*, Β', Ἀθήνα 1990, σ. 131.

68. STEP'ANNOS ÖRBĒLEAN (βλ. παραπάνω σημ. 35), στὸ 32 κεφάλαιο τῆς *Ἱστορίας του*· βλ. A. TOPCHYAN, *The Armenian Version of the Apocalypse of Ps.-Methodius*, στὸ *The Armenian Apocalyptic Tradition. A Comparative Perspective*, ὅπ.π., σ. 367-370.

69. Βλ. παραπάνω σημ. 38.

70. Ἐκφράζουν ἀμφιβολίες, FINDIKYAN, *The Commentary on the Armenian Daily Office*, ὅπ.π., σ. 50-53· S. PETER COWE, *Philoxenus of Mabbug and the Synod of Manazkert*, *Aram* 5 (1993) 124· N. GARSOĪAN, *Interregnum: Introduction to a Study of the Formation of Armenian Identity (ca 600-750)*, (CSCO), Louvain 2012, σ. 88, μᾶλλον ἀποδέχεται. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ μεταγενέστερο ἔργο τῆς ἐποχῆς πρὸς τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ., ὅταν παγιώθηκε ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀφθαρτοδοκητισμοῦ ἢ τῶν *Φαντασιαστών*. Γιὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ προβλήματος στήν Ἀρμενία, βλ. J. MEYENDORFF, *L' Aphanthartodocétisme en Arménie: in imbroglio doctrinal et politique*, *Revue des Études Arméniennes* n.s 33 (1933) 27-37· Cowe, *Armenian Christology*, σ. 40-49· DORFMANN-LAZAREV, *Travels and Studies of Stephen of Siwnik*, ὅπ.π., σ. 373-379· N. GARSOĪAN, *Interregnum*, ὅπ.π., σ. 88-99. Πρβλ. S. HOVORUM, *Will, Action and Freedom Christological Controversies in the Seventh Century*, Leiden 2008, σ. 28-30.

71. Βλ. THOMSON, *Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, ἔ.ἀ., σ. 201.

72. Βλ. FINDIKYAN, *The Commentary on the Armenian Daily Office*, σ. 53.

73. Βλ. FINDIKYAN, *The Commentary on the Armenian Daily Office*, σ. 53-55.

74. Πρώτη ἐμφάνιση τοῦ ἀρεοπαγитικῶν ἔργου παρατηρεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 6^{ου} αἰ.: πρόχειρα βλ. Π. - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Ἡ χρῆση τῶν Ἀρεοπαγитικῶν ἔργων στὴ σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (649) καὶ στήν Στ' Οἰκουμενικὴ σύνοδο», *Θεολογία* 79 (2008) 383-399· P. ROREM, J. LAMOREUX, *John of Scythopolis and the Dionysian Corpus*, Oxford 1998, σ. 18-22.

προερχόμενα μᾶλλον ἀπὸ κάποιο ἀνθολόγιο, στὸ ἔργο *Σφραγίδα τῆς Πίστεως*, σὺς ἀρχές τοῦ 7^{ου} αἰ.⁷⁵

Ἡ μετάφραση τοῦ Στεφάνου πού εἶναι καί ἡ πρώτη, σὺς ἀρχές 8ου αἰ. ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη ἀξία, διότι συμπληρώνει τὰ κενὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς διαδόσεως καὶ τῆς μεταβιβάσεως τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ ἔργου, εἴτε αὐτούσιου, εἴτε μὲ τὰ σχόλια, εἴτε ἄνευ, τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου ἢ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ⁷⁶.

75. Βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς Ἀρμενικὰς πηγὰς*, [ΚΒΕ], Θεσσαλονίκη 1981, σ. 192-201, ὅπου καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου· J. Lebon, «Les citations patristiques grecques du "Sceau de la Foi"», *Revue d' Histoire Ecclesiastique* 25 (1929) 5-32· Thomson, *Bibliography of Classical Armenian*, ὅπ.π., σ. 196. Γιὰ περισσότερα, βλ. THOMSON, «The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita», ὅπ.π., σ. 115· LA PORTA, *The Armenian Scholia on Dionysius the Areopagite*, ὅπ.π., σ. 1· Οἶ ΙΟΙΟΣ, «Purging John of Scythopolis», ὅπ.π., 61 σμμ. 86. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ κάνω μία ἀναγκαία ἐπισήμανση· ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι τὰ ἑλληνικὰ κείμενα πού μεταφράζονται καὶ ἔχουν ἀντιαιρεϊανική στόχευση, ἀπὸ τοὺς μεταφραστές λαμβάνουν ἀντιχαλκηδόνια πολεμικὴ διάσταση· βλ. R. THOMSON, «The Transformation of Athanasius in Armenian Theology», *Le Muséon* 78 (1965) 47-68 (= *Studies in Armenian Literature and Christianity*, XIII, [Variorum], Aldershot 1994)· PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὅπ.π., σ. 61-62, σμμ. 86, 88· Cowe, «Armenian Christology», ὅπ.π., σ. 32, σμμ. 15. Ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀνεπίδεκτα παρερμηνείας δὲν μεταφράσθησαν ποτέ, ἢ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ ὅταν δὲν ὑπῆρχαν ὁρατὲς θεολογικὲς σκοπιμότητες· παράδειγμα γιὰ τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος καὶ γιὰ τὸ δεύτερο ἡ παντελής ἀπουσία ἀπὸ τοὺς ἀρμενικοὺς κώδικες τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου πρὶν τὸν 12^ο αἰ. τῆς περικοπῆς πού περιλαμβάνει τὴν προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν Γεσθημανή, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι, «καὶ ἐγένετο ὁ ἰδρῶς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος καταβαίνοντες ἐπὶ τὴν γῆν» (22, 44), καὶ ἡ ὁποία κατ' ἐξοχίαν εἶχε χρησιμποιηθεῖ ἀπὸ τὸ Μάξιμο Ὁμολογητὴ στὸν ἀντιμονοθελητικὸ του ἀγῶνα πρὸς ἐπίρρωση τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς ὑπάρξεως καὶ ἀνθρωπίνου θελήματος στὸν Χριστό· βλ. COWE, «Armenian Christology», ὅπ.π., σ. 34 σμμ. 25, 48, σμμ. 103. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία, βλ. PG 91, 65-70· MAXIMUS THE CONFESSOR, «Opusculum 6: On the Two Wills of Christ in the Agony of Gethsemane», στὸ *On the Cosmic Mystery of Jesus Christ*, P. Blowers, R. Wilken (μετάφρ.), Crestwood, N.Y 2003, σ. 173-176.

76. PG 4, 16-433, 527-576. Σὺς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 530 θὰ ἐμφανισθοῦν καὶ τὰ πρῶτα Σχόλια. Τὰ Σχόλια τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου ἔχουν ἀναμειχθεῖ ἀπὸ παλαιὰ μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, ὥστε νὰ φαίνεται ἀδύνατη ἡ διάκρισή τους, ἀλλὰ μὲ τὴν βοήθεια τῶν μεταφράσεων πού προϋπάρχουν τῶν σχολίων στὰ συριακὰ θεωρεῖται πλέον δυνατὸς ὁ διαχωρισμός· βλ. τίς ἐνστάσεις τοῦ Perczel, «Once again on Dionysius the Areopagite and Leontius of Byzantium», ὅπ.π., σ. 67. Δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ Ἰωάννου συγγραφέως τῶν Σχολίων, δεδομένου ὅτι μαρτυροῦνται δύο ὁμώνυμα πρόσωπα μὲ διάφορα, ὅμως προσωνύμια, ὁ ἕνας ὡς ἐπίσκοπος καὶ ὁ ἄλλος ὡς σχολαστικός, δικηγόρος· ἔτσι, λοιπόν, δέχονται τὸν Ἰωάννη ὡς ἐπίσκοπο Σκυθοπόλεως, οἱ P. ROREM, J. LAMOREUX, *John of Scythopolis and the Dionysian Corpus*, Oxford 1998, σ. 25-26· ἀπεναντίας ὁ Χρῆστος ἀναγνωρίζει αὐτὸν ὡς σχολαστικὸ (δικηγόρο) Σκυθοπολίτη· βλ. ὅπ.π., σ. 183-185. Πρὸβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Οἱ Βυζαντινοὶ πατέρες τοῦ ἔκτου, ἑβδόμου καὶ ὀγδόου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 342. Γιὰ τὸν χρόνο συντάξεως τῶν Σχολίων γενικὰ ὑπάρχει σύμπτωση, οἱ πρῶτοι δέχονται τὸ διάστημα 537-542 (σ. 36-

Ἡ ἄρμενικὴ μετάφραση, λοιπόν, ἔχει ἀπὸ μόνη τῆς τὴν δική τῆς ἀξία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, καὶ τοῦτο διότι στὴν μέγρι τοῦδε ἔρευνα δὲν ἔχει ληφθεῖ ὑπ' ὄψη προκειμένου νὰ διευρηνθεῖ τὸ ἀρχικὸ, ἄνευ σχολίων, κείμενο τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη⁷⁷.

39) καὶ ὁ Χρήστου τὰ ἔτη μετὰ τὸ 532 (σ. 186). Τὰ Σχόλια στὸ Ἀρεοπαγιτικὸ ἔργο ἀπὸ τὸν Ἰωάννη συντελέσαν τὰ μέγιστα στὴν ἀκόλυπη ἀποδοχὴ τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους κύκλους, καθότι ὁ Σκυθοπολίτης, ὄχι μόνον διασαφήνισε καὶ ἐρμήνευσε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀμφιβαλλόμενα καὶ δυνατὸν νὰ παρεξηγηθοῦν στοιχεῖα. Ἡ θεολογία τοῦ Διονυσίου σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν εἶναι σαφής, ἢ μᾶλλον ἀρκετὰ ἀμφιλεγόμενη· ἔτσι, λοιπόν, ὁ σχολιασμὸς τοῦ Ἰωάννου οὐσιαστικὰ ἦταν ἡ ὀρθόδοξη ἐρμηνεία τῶν διαφοροῦμενων σημείων καὶ ἡ ἐναρμόνιση μετὰ τὴν θεολογία τῶν συνόδων τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Χαλκηδόνας. Ἐκεῖνος πάντως ποὺ ἐπέβαλε πάντως ἀμετάκλητα τὴν ὀρθοδοξία τοῦ Διονυσίου ἀναμφιβόλως ἦταν ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς· βλ. J. PELICAN, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, Β', Chicago 1974, σ. 65-66· Ο ΙΑΙΟΣ, «The place of Maximus Confessor in the history on Christian thought», στὸ *Actes de Symposium sur Maxime le Confesseur*, F. Heinzer, Ch. Schönborn (ἐκδ.), Fribourg 1982, σ. 396 κ.έ· Ο ΙΑΙΟΣ, «Introduction», στὸ *Maximus Confessor. Selected Writings*, N. York 1985, σ. 6-7· Ο ΙΑΙΟΣ, «The Odyssey of Dionysian Spirituality», σ. 16-2· R. WALLIS, (*Neoplatonism*, London 1995), = ἔλλην. μτφρ., *Νεοπλατωνισμός*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 253- 254· P. ROREM, «The Doctrinal Concerns the First Dionysian Scholiast, John of Scythopolis», στὸ *Denys l' Areopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du Colloque International Paris 21-24 Septembre 1994*, Y. De Andia (ἐκδ.), Paris 1997, σ. 188-200· ROREM, LAMOREAUX, *John of Scythopolis*, ὅπ.π., σ. 77-83· P. ALLEN, B. NEIL, *Scripta saeculi VII. Vitam Maximi Confessoris illustrantia una cum Latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii*, [Corpus Christianorum 39], Turnout-Louvain 1999, σ. XI-XII· πρβλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 77· I. PERCZEL, «The Christology of Pseudo-Dionysius the Areopagite: The Fourth Letter in its Indirect and Direct Text Traditions», *Le Muséon* 117 (2004) 409- 446· V. VRANIC, «The Christology of the Fourth Letter of Pseudo-Dionysius Areopagite-Chalcedonian or Monophysite», στὸ <https://www.academia.edu/1044267>.

77. Βλ. LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὅπ.π., σ. 48 σημ. 18. Ἡ πρώτη μετάφραση ἔγινε στὰ συριακὰ ἀπὸ τὸν Σέργιο, ἐπίσκοπο Θεοδοσιουπόλεως (†536), ἢ Ρεσαΐνα, καὶ μάλιστα πρὶν τὴν ἐκδοσὴ τῶν Σχολίων τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου· ἔτσι, λοιπόν, διασώζει τὴν πρώτη μορφή τοῦ κειμένου πρὶν τὴν μεταγενέστερη σύμμιξη μετὰ τὰ σχόλια τῶν Ἰωάννου Σκυθοπολίτου καὶ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ· βλ. P. SERWOOD, «Sergius of Reshaina and the Syriac Versions of the Pseudo-Denis», *Sacris Erudiri* 4 (1952) 180,183· P. ROREM, «The Doctrinal Concerns the First Dionysian Scholiast, John of Scythopolis», στὸ *Denys l' Areopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du Colloque International Paris 21-24 Septembre 1994*, Y. De Andia (ἐκδ.), Paris 1997, σ. 188-200· Rorem, Lamoroux, *John of Schythopolis*, ὅπ.π., σ. 37-39· πρβλ. H. HUGONNARD-ROCHE, «Aux origines de l' exégèse orientale de la logique d' Aristote: Sergius de Res'aina (†536), médecin et philosophe», *Journal Asiatique* 277 (1989) 5-6· Ο ΙΑΙΟΣ, «Note sur Sergius de Res'aina, traducteur du grec en syriaque et commentateur d' Aristote», στὸ *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism. Studies on the Transmission of Greek Philosophy and Sciences, dedicated to H. J. Drossaart Lulofs on his 90th birthday*, G. Endress,

Καταρχήν, ἡ ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ ἀρεοπαγιτικοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἔγινε στὴν Κπολη ἀπὸ τὸν Στέφανο, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Δαυίδ τὸν κηνάριο⁷⁸, ἔλαβε ὑπ' ὄψη τῆς ἓνα χφ., ἴσως καὶ περισσότερα, παραγωγῆς κάποιου ἐργαστηρίου τῆς Κπόλεως⁷⁹ καὶ προσομοιάζει μὲ αὐτὸ πού δωρήθηκε

R. Kruk (ἐκδ.), Leiden 1997, σ. 121-125· ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατρολογία*, ὅπ.π., σ. 236-237· D. GOUTAS, (*Greek Thought, Arabic Culture*, London 1998), *Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ σκέψη στὸν Ἀραβικὸ κόσμο*, Ἀθήνα 2001, σ. 29-30. Γὰ τὸ ἔργο τοῦ Σεργίου· βλ. P. Sherwood, (ἐκδ.-μτφρ.), «Mimro de Serge de Rešayna sur la vie spirituelle», *L' Orient Syrien* 5 (1960) 433-457· 6 (1961) 95-115, 121-156· I. PERCZEL, «Sergius of Reshaina's Syriac Translation of the Dionysian Corpus: Some Preliminary Remarks», στὸ *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardo-antica e medievale. Filologia, storia, dottrina. Atti del Seminario nazionale di studio (Napoli-Sorrento, 29-31 Ottobre 1998)*, C. Baffioni (ἐκδ.), Alessandria 2000, σ. 79-94· Ο ΙΔΙΟΣ, «The Earliest Syriac Reception of Dionysius», στὸ *Re-thinking Dionysius*, S. Coakley, Ch. Stang, (ἐκδ.), Oxford, 2009, σ. 27-42. Σχεδὸν δύο αἰῶνες μετὰ τὴν μετάφραση τοῦ Σεργίου, ὁ Φωκᾶς βάρ Σεργίος περὶ τὸ 708 –γὰ τὸν χρόνον τῆς μεταφράσεως, βλ. S. BROCK, «Jacob of Edessa's discourse on the Myron», *Oriens Christianus* 63 (1979) 21– ἐπειδὴ θεωροῦσε ἑλλειπὴ τὴν μετάφραση τοῦ πρώτου φιλοπόνησε μιά νέα σὰ συριακὰ ἀπὸ τὸ σχολιασμένο, ὅπως ὑφίσταται σήμερα, κείμενο τοῦ Διονυσίου· βλ. Serwood, ὅπ.π., σ. 181-182· J. M. HORNUS, «Le corpus dionysien en syriaque», *Parole de l' Orient* 1 (1970) 69-93· G. WIESSNER, «Zur Handschriftenuberlieferung der syrischen Fassung des Corpus Dionysiacum», *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: I. Philologisch-historische Klasse* 3 (1970) 165-216· M. VAN ESBROECK, «La triple préface syriaque de Phocas», στὸ *Denys l' Aréopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du Colloque International Paris 21-24 Septembre 1994*, Y. De Andia (ἐκδ.), Paris 1997, σ. 167-186. Οἱ παραπάνω μεταφράσεις σὰ συριακὰ διευκολύνουν τὰ μέγιστα στὸν διαχωρισμὸ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα σχόλια, ὅπως ἔδειξε ἡ B. R. SUCHLA, «Die sogenannten Maximus-Scholien des Corpus Dionysiacum Areopagiticum», *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: I. Philologisch-historische Klasse* 3 (1980) 31-66· Η ΙΔΙΑ, «Die Überlieferung des Prolog und Scholien des Johannes von Skythopolis zum griechischen Corpus Dionysiacum Areopagiticum», *Studia Patristica* 18,2 (1989) 79-83· G. HEIL, A.M. RITTER, *Corpus Dionysiacum*, I, Berlin 1991, σ. 38-54. Μὲ βάση τὶς παραπάνω ἔρευνες μιά πιθανὴ ὄψη τοῦ πρώτου κειμένου τοῦ ἀρεοπαγιτικοῦ σώματος προτείνουν οἱ ROREM, LAMOREAUX, *John of Scythopolis*, ὅπ.π., σ. 264-277. Οἱ δύο μεταφράσεις, συριακὴ καὶ ἀρμενικὴ ἔχουν ἀνεξάρτητες πορεῖες, δίχως καμμία σχέση ὅπως ἔδειξαν οἱ J. M. HORNUS, «Le corpus dionysien en syriaque», *Parole de l' Orient* 1 (1970) 69-93· G. WIESSNER, «Zur Handschriftenuberlieferung der syrischen Fassung des Corpus Dionysiacum», *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: I. Philologisch- historische Klasse* 3 (1970) 165-216· THOMSON, «The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita», ὅπ.π., σ. 117, σμμ. 16.

78. Βλ. παραπάνω σμμ. 39.

79. Βλ. S. LA PORTA, «The Reception and Influence of the Corpus Areopagite in Medieval Armenia», *The Journal of the Faculty of Religious Studies, McGill University* 35 (2007), 212 σμμ. 4· Ο ΙΔΙΟΣ, «Purging John of Scythopolis», ὅπ.π., 49, 54, 55-62, 63.

ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γ΄ στὸν Λουδοβίκο Εὐσεβῆ τὸ 827 (Parisinus 437)⁸⁰, δηλ. ἄνευ σχολίων τοῦ Ἰωάννη Σκυθοπολίτου ἢ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ⁸¹. ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι, λοιπόν, τὸ γεγονός ὅτι κυκλοφοροῦσαν στὴν Κπολή ἐκ παραλλήλου τὰ δύο κείμενα, δηλ. τὸ ἄνευ καὶ τὸ μετὰ σχολίων⁸².

Ὁ Στέφανος μετέφρασε ἐπίσης καὶ σχόλια στὸ Ἀρεοπαγιτικὸ ἔργο, προφανῶς ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν σχολίων τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτη μετὰ τὴν μορφή κατένας ἢ σημειώσεων στὸ περιθώριο, στὴν ὥα, καὶ ὄχι ὡς συνεχῆς κείμενο⁸³.

80. Τὸ χφ. αὐτό, Parisinus 437, ἀπετέλεσε τὴν βάση τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἰωάννη Σκότου Ἐριγένη, μέσα 9^{ου} αἰ., γιὰ χάρις τοῦ Φράγκου μονάρχη Καρόλου τοῦ Φαλακροῦ (843-877). Ἡ μετάφραση τοῦ Ἐριγένη ἀπετέλεσε τὴν πρώτη συνολικὴ ἐπαφὴ τῆς Δύσεως μετὰ τὸ ἀρεοπαγιτικὸ ἔργο· βλ. W. BERSCHIN, (*Griechisch-Lateinisches Mittelalter: Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Bern - München 1980)= *Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ λατινικὸς μεσαίωνα*. Ἀπὸ τὸν Ἰερώνυμο ὡς τὸν Νικόλαο Κουσανό, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 185-190· P. ROREM, *Eriugena's Commentary on the Dionysian Celestial Hierarchy*, Toronto 2005· T. BUDDE, *The Versio Dionysii of John Scottus Eriugena. A Study of the Manuscript Tradition and Influence of Eriugena's Translation of the Corpus Areopagiticum From the 9th through the 12th century*, (ἀνεκ. διδ. διατρ.), University of Toronto 2011. Στὴν συνέχεια, ὁ Ἄναστάσιος Βιβλιοθηκᾶριος θὰ φιλοπονήσῃ μία νέα μετάφραση ἀπὸ χφ. ποῦ ἐμπειροῦχε καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ἰωάννη Σκυθοπολίτου καὶ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ· βλ. B. R. SUCHLA, «Anastasius Bibliothecarius und der Dionysius Areopagita Latinus», *Archiv für mittelalterliche Philosophie und Kultur* 6 (2000) 23-31· R. FORRAI, *The Interpreter of the Popes. The Translation Project of Anastasius Bibliothecarius*, (ἀνεκ. διδ. διατρ.), Budapest 2008, σ. 84, 85-88· Η ΙΔΙΑ, «The Notes of Anastasius on Eriugena's Translation of the Corpus Dionysiacum», *The Journal of Medieval Latin* 1 (2008) 74-100.

81. Βλ. THOMSON, «The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita», ὄπ.π., 115-124, σμμ. 15· Ο ΙΔΙΟΣ, *The Armenian Version of the Works attributed to Dionysius the Areopagite*, ὄπ.π., σ. VIII, σμμ. 3· LA PORTA, *The Armenian Scholia of Dionysius the Areopagite*, ὄπ.π., σ. 1. Ἡ ἀρμενικὴ μετάφραση τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Στέφανο ἔχει ἐκδοθεῖ μαζί με ἀγγλικὴ μετάφρ. ἀπὸ τὸν R.W. THOMSON, *The Armenian Version of the Works attributed to Dionysius the Areopagite*, [CSCO 488/ἀρμεν. κείμεν., 489/ἀγγλ. μτφρ.], Louvain 1987· πρβλ. UDO R. JECK, «Philosophische grundbegriffe des Ps.-Dionysius Areopagita in altarmenischer version», στὸ *Denys l' Aréopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du Colloque International Paris 21-24 Septembre 1994*, YSABEL DE ANDIA (ἐκδ.), Paris 1997, σ. 200-223· LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὄπ.π., 48.

82. Βλ. SUCHLA, *Eine Redaction*, ὄπ.π., σ. 182· ROREM - LAMOREAUX, *John of Scythopolis*, ὄπ.π., σ. 2· LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὄπ.π., σ. 48-49· Forrai, *The Interpreter of the Popes*, ὄπ.π., σ. 85 σμμ. 265.

83. Βλ. THOMSON, «The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita», ὄπ.π., σ. 115· LA PORTA, «Purging John of Scythopolis», ὄπ.π., σ. 49 σμμ. 21,61 σμμ. 86. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἱστορία καὶ ἡ διάδοση τῶν σχολίων· βλ. THOMSON, «The Armenian version of Ps. Dionysius Areopagita», ὄπ.π., σ. 119-121· LA PORTA, *The Armenian Scholia on Dionysius the Areopagite*,

Ἄξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ἐπιλεκτικὰ ἔχουν μεταφρασθεῖ τὰ σχόλια πού συνάδουν μὲ τὴν Ἀντιχαλκηδόνια διδασκαλία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔχουν παραληφθεῖ ὅλα ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στὶς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ, ὅπως διατυπώνεται στὴν Ὁρθόδοξη διδασκαλία μετὰ τὸν ὄρο τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451). Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε πρωτοβουλία τοῦ Στεφάνου, ἀλλὰ μᾶλλον χρησιμοποίησε κάποιο σῶμα σχολίων πού κυκλοφοροῦσε στὰ περιβάλλοντα τῶν Ἀντιχαλκηδονίων τῆς Κπόλεως. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Συριακὴ μετάφραση τοῦ Φωκᾶ, γεγονός πού ὀδηγεῖ στὴν σκέψη ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε σχετικὸ «μονοφυσιτικὸ» ἢ καλύτερα Ἀντιχαλκηδονικὸ ἀντιγραφικὸ ἐργαστήριον στὴν Κπολη⁸⁴. Ἡ Ἀρμενικὴ μετάφραση δὲν ἔχει τὸν πρόλογο τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου ἢ τοῦ Γεωργίου Σκυθοπολίτου οὔτε τὰ τρία ἀνώνυμα σχόλια τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο⁸⁵.

Ἡ τεχνικὴ τῆς μεταφράσεως, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ Στέφανος, δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ αὐτὴ τῆς «ἐλληνόφιλης» σχολῆς, τῆς ὁποίας ἀναδεικνύεται μάλιστα κορυφαῖος ἐκπρόσωπος⁸⁶.

Ἐπιλογικὰ

Ἡ μελέτη τῆς παραγωγῆς τῆς «ἐλληνόφιλης» σχολῆς τῶν Ἀρμενίων ἔχει τεράστια σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς παιδείας στὸ Βυζάντιο, διότι συμβαίνει ἐν πολλοῖς στὸ κλίμα τῆς Κπόλεως καὶ χρησιμοποιεῖ χειρόγραφα ἀπὸ τὰ ἀντιγραφικὰ ἐργαστήριά της, πράγμα πού ἀποδεικνύει τὴν ἔντονη πνευματικὴ δραστηριότητα σὲ μίαν ἐποχὴ πού κατὰ τὰ ἄλλα θεωρεῖται «σκοτεινὴ». Δὲν εἶναι δυνατόν μόνον νὰ μεταφράζονται στὴν ἀρμενικὴ γλῶσσα τόσα πολλὰ καὶ ποικίλα ἔργα ἂν δὲν ὑπῆρχαν ταυτόχρονα καὶ οἱ ἀνάλογοι λογοτεχνικοὶ ἢ φιλολογικοὶ κύκλοι πού θὰ ἐνέπνεαν καὶ θὰ ὑποστήριζαν τὸ ὅλο ἐγχείρημα. Ἡ παράδοση τοῦ Στεφάνου Ἀθηναίου ἢ Ἀλεξανδρέα ἀδιάκοπα

ὄπ.π., σ. 2-3, 25. Δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ ἡ χρονολογικὴ ἐνσωμάτωση τῶν Σχολίων τοῦ Στεφάνου ἀπὸ τοὺς διαφόρους μεταφραστές· βλ. LA PORTA, *The Armenian Scholia on Dionysius the Areopagite*, ὄπ.π., σ. 21-30, ἰδιαίτερος σημ. 50.

84. Βλ. LA PORTA, «The Reception and Influence of the Corpus Areopagite», ὄπ.π., σ. 212 σημ. 4· Ο ΙΔΙΟΣ, «Purging John of Scythopolis», ὄπ.π., σ. 49, 54, 55- 62, 63.

85. Βλ. LA PORTA, *The Armenian Scholia on Dionysius of Areopagite*, ὄπ.π., σ. 130-145· Ο ΙΔΙΟΣ, «Purging John Schthopolis», ὄπ.π., σ. 49-52.

86. Βλ. παραπάνω οἰκειὸ τόπο.

συνέχιζε να ἀρδεύει τὴν πνευματικὴ παραγωγὴ καὶ νὰ παράγει προϊόντα ὑψηλῆς πολιτιστικῆς ἀξίας, τὰ ὁποῖα διαχέονταν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς συνόρων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅσο φυσικὰ ἢ κοινωνία ἦταν ἀπερίσπαστη καὶ μποροῦσε νὰ «φιλοκαλεῖ».

Τὸ τελευταῖο, μάλιστα, παράδειγμα τοῦ Στεφάνου Σουνίκ ἢ Συνῆς εἶναι ἀποφασιστικὸ γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὴν ὅποια φιλολογία περὶ «σκοτεινῶν αἰώνων», ἢ περὶ «μεγάλης σιγῆς τῶν γραμμάτων» κατὰ τὴν προεικονομαχικὴ περίοδο, διότι συμπλέκονται ὁ νήλυς ἐξ Ἀρμενίας Στέφανος, ὁ Κωνσταντινουπόλιτης Ἀρμένιος Δαυίδ, ὑπάτος καὶ κηνάριος, ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Κπόλεως, ὁ Ἀνδρέας Κρήτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι περισσότερο ἢ λιγώτερο, σὲ ἓναν λογοτεχνικὸ κύκλο μὲ τεράστιες πνευματικὲς φιλοδοξίες.

Στὴν διατύπωση, πάντως, τελεσίδικης ἀπόφασης σχετικὰ μὲ τὴν σκοτεινότητα ἢ μὴ τῶν προεικονομαχικῶν αἰώνων, ἐκτὸς τῶν παραπάνω, θὰ πρέπει ἐν πολλοῖς νὰ συνυπολογισθεῖ καὶ ἡ μεγάλη πολιτικο-κοινωνικὴ ἀναστάτωση ποὺ ἐπῆλθε στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὶς Ἀραβικὲς κατακτήσεις καὶ στὴν Βαλκανικὴ μὲ τὶς Σλαβικὲς ἐπιδρομές· θὰ χρειασθοῦν πολλὰ χρόνια καὶ ἀρκετοὶ δραστήριοι αὐτοκράτορες γιὰ νὰ ἐπανέλθει ἡ κοινωνία σὲ μία σχετικὴ μακροχρόνια ἡρεμία, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν οἱ ἄνθρωποι ἀπερίσπαστοι στὰ εἰρηνικὰ τους ἔργα καὶ νὰ ἀρχίσουν νὰ «φιλολογοῦν».

Γιὰ τοὺς Ἀρμενίους, ὅμως, ἡ μοῖρα ἐπεφύλασσε ἄλλες ἐξελίξεις· θὰ ζήσουν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες μὲ τὰ πνευματικὰ ἀποθέματα ποὺ κατόρθωσαν νὰ συνάξουν τὰ «καλὰ» χρόνια τῆς ἐποχῆς τῶν δύο Στεφάνων, ἀφοῦ ἡ Ἀραβικὴ ἐπιρροὴ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπέβαλε τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ κόσμον καὶ ὅ,τι σχετιζόταν μὲ αὐτό⁸⁷. θὰ ζήσουν μὲ τὶς ἀναμνήσεις καὶ τὶς μεταφράσεις τῆς «ἐλληνόφιλης» σχολῆς.

87. Βλ. W. E. KAEGI, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, ἀνατυπ. Cambridge 1995· Ο ΙΔΙΟΣ, «Confronting Islam: emperors versus caliphs, (641-c.850)», στὸ *The Cambridge of the Byzantine Empire c. 500-1492*, J. Shepard (ἐκδ.), Cambridge 2008, σ. 365-395· M. GIL, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge 1991· H. Kennedy, *The Armies of the Caliphs Military and Society in the Early Islamic State*, London 2001· Ο ΙΔΙΟΣ, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*, Harlow 2004. Ἡ Ἀντιγαλικηδόνια στάση τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας καθίσταται ἀμετάκλητη μὲ τὴν πατριαρχία τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ὀτζούν (717-728) καὶ τὴν σύνοδο τοῦ Ματζικέρτ (726) κατὰ τὴν ὁποία τέθηκαν οἱ βάρσεις τῆς ἐνώσεως μὲ τοὺς Ἰακωβίτες Δυτικὸς Σύρους, τὴν ὁποία ὑπέγραψαν οἱ Ἀρμένιοι ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ χαλίφη Ὀμάρ. Ἡ ἔνωση αὐτὴ ὑπηρετοῦσε σαφῶς πολιτικούς στόχους, τοὺς ὁποῖους ἐπέβαλε ὁ νέος ἐπικυρίαρχος, οἱ Ἀραβες, μὲ σκοπὸ νὰ ὑπάρχει σαφὴς διαχωρισμὸς τῶν

Χριστιανῶν τοῦ χαλιφάτου ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· βλ. N. GARSOIAN, «St. John of Ojun», στὸ *Dictionary of the Middle Ages*, 7, N. York 1986, σ. 125· J. - P. MAHÉ, «L'Église arménienne de 611 à 1066», στὸ *Histoire du Christianisme*, G. Dagron κ.ἄ. (ἐκδ.), 4, Paris 1993, σ. 478-480· R. THOMSON, *Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, Turnhout 1995, σ. 218-219· A. MARDIROSSIAN, *Le Livre des canons arméniens (Kanonagirk' hayoc') de Yovhannēs Awj nec' i. Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle*, (CSCO 606), Leuven 2004· FINDIKYAN, *The commentary on the Armenian daily office by bishop Step'anos Siwnec' i*, ὄπ.π., σ. 34, 119-246. Γιὰ τὴν σύνοδο τοῦ Μαντζικέρτ, βλ. N. ADONTZ, *Armenia in the period of Justinian*, translated and annotated by N.G. Garsoian, Louvain, 1970, σ. 262-263· W. HAGE, *Die syrisch-jakobitische Kirche in frühislamischer Zeit*, Wiesbaden 1966, σ. 79-80· MAHÉ, «L'Église arménienne de 611 à 1066», ὄπ.π., σ. 481-486.